

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В.Н. КАРАЗІНА**

Онiпко Тетяна Володимирiвна

УДК 322.12 : 334.735 (477) «1920/1928»

**ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ
В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921–1928 рр.)**

Спеціальність 07. 00. 01 – історія України

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

Харків – 2011

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у вищому навчальному закладі Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
НЕСТУЛЯ Олексій Олексійович,
Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»,
ректор, завідувач кафедри філософії та політології

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України
ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії України
другої половини ХХ століття

доктор історичних наук, професор
ГРЕЧЕНКО Володимир Анатолійович,
Харківський національний університет внутрішніх справ
Міністерства внутрішніх справ України,
завідувач кафедри гуманітарних дисциплін, юридичної
журналістики та мовної підготовки Навчально-наукового
інституту права і масових комунікацій

доктор історичних наук, доцент
ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович,
Черкаський національний університет імені Богдана
Хмельницького Міністерства освіти і науки, молоді і спорту
України, професор кафедри архівознавства, новітньої історії
та спеціальних історичних дисциплін

Захист відбудеться 18 листопада 2011 р. о 15.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.10 Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна за адресою: 61077, м. Харків, площа Свободи, 4, аудиторія V-58.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (61077, м. Харків, площа Свободи, 4)

Автореферат розісланий « ____ » _____ 2011 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Д.В. Журавльов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Світовий і вітчизняний досвід засвідчує, що споживчу кооперацію по праву можна назвати однією з найефективніших соціально-економічних систем у державі. Їй належить помітна роль у вирішенні складних завдань, пов'язаних із задоволенням різноманітних потреб населення. Соціально-економічні реалії сьогодення, характерними ознаками яких стали низький рівень доходів населення, спекуляція, фальсифікація товарів, відсутність доступу дрібних товаровиробників до ринків збуту і постачання та інші вказують на наявність невикористаного поля для застосування кооперативних засад господарювання, необхідність їх якнайширшого використання.

Актуальність теми дослідження обумовлена не лише сучасними потребами українського суспільства, але й теоретико-пізнавальними запитами української історичної науки. Вітчизняний досвід перетворень у системі споживчої кооперації в ринкових умовах не узагальнений, а надбання пострадянських країн надзвичайно контрастні, оскільки пов'язані з національними особливостями кооперативного руху. В українській історичній науці нині бракує праць, які б розкривали специфіку діяльності споживчої кооперації України при завоюванні ринку у конкурентній боротьбі з іншими виробниками товарів періоду непу. Вивчення практики співпраці кооперативних організацій і радянської влади в роки нової економічної політики, на наше переконання, дасть можливість запровадити ряд заходів для сталого розвитку, раціональної взаємодії органів центральної та місцевої влади з кооперативним сектором економіки. Інтерес науковців і доцільність проведення історичних паралелей для осмислення як позитивного, так і негативного досвіду минулого, що передбачає врахування попередніх помилок і недопущення їхнього повторення у майбутньому, робить комплексний і об'єктивний аналіз господарської діяльності споживчої кооперації України у добу непу актуальним.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідної роботи «Проблеми та перспективи розвитку кооперативного сектору національного економіки» (номер державної реєстрації 0111U000627), яка розробляється регіональним центром досліджень і сприяння розвитку кооперації, що діє на базі Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі».

Об'єкт дисертаційного дослідження – споживча кооперація України в контексті соціально-економічної політики держави в 1920-і роки.

Предметом дослідження є господарська діяльність споживчої кооперації України в умовах нової економічної політики.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1921–1928 рр. Нижня межа пов'язана із відновленням елементів ринкового господарювання, що дало поштовх до розгортання діяльності всіх галузей споживчої кооперації України. Верхньою межею є період, коли влада посилила одержавлення споживчої кооперації, підпорядкувавши її виконання більшовицьких проектів планової економіки і фактично перетворивши на придаток державного сектора народного господарства.

Територіальні межі дисертації охоплюють територію УСРР, яка на початку 1920-х років складалася з 12 губерній, а з 1925 р. адміністративно поділялася на 41 округу.

Мета дослідження – здійснити комплексний аналіз історичного досвіду господарської діяльності споживчої кооперації України в період нової економічної політики (1921–1928 рр.).

У процесі дослідження з метою досягнення мети були окреслені такі **дослідницькі завдання**:

- визначити рівень наукової розробки проблеми досвіду господарювання споживчої кооперації;
- охарактеризувати основні групи джерел;
- обґрунтувати методологію і методи дослідження;
- на основі комплексного аналізу джерел дослідити внесок споживчої кооперації УСРР у вирішення соціально-економічних проблем у роки непу;
- проаналізувати особливості політики радянської держави щодо торговельної галузі споживчої кооперації у процесі її еволюції від товарообміну в перші роки непу до монопольного становища на внутрішньому ринку наприкінці 1920-х років;
- показати суть і результати політики більшовиків щодо регулювання торговельних взаємовідносин споживчої кооперації з державною промисловістю;
- осмислити причини і наслідки впливу держави на ціноутворення торговельної галузі споживчої кооперації;
- висвітлити внесок торговельної галузі споживчої кооперації у забезпечення членів кооперативів продуктами харчування і товарами першої необхідності в роки непу;
- розглянути особливості заготівельної діяльності споживчих товариств і їх спілок щодо забезпечення внутрішнього ринку продуктами харчування та промисловості сировиною;
- виявити причини посилення регулюючого впливу держави на заготівельну галузь споживчої кооперації впродовж другої половини 1920-х років;
- з'ясувати позицію більшовиків щодо оптимізації експортних заготівель споживчої кооперації України у 20-і роки ХХ ст.;
- розкрити значення виробничого потенціалу споживчої кооперації в економіці України в контексті промислової політики держави на різних етапах непу;
- дослідити хлібопекарську промисловість споживчої кооперації УСРР та її роль у завоюванні кооператорами хлібного ринку протягом 1920-х років;
- висвітлити досвід налагодження споживчою кооперацією України громадського харчування з метою подолання голоду та його наслідків упродовж 1921–1923 років;
- показати внесок закладів громадського харчування споживчої кооперації у продовольче забезпечення міського населення та працівників промислових новобудов;
- сформулювати відповідні практичні рекомендації щодо оптимізації господарської діяльності споживчої кооперації України для вдосконалення

внутрішнього ринку, поліпшення обслуговування населення і посилення позицій у міжнародній торгівлі.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– у дисертації вперше в історичній науці здійснено комплексне дослідження господарської діяльності споживчої кооперації УСРР у період непу; на відміну від попередніх історичних студій, переважно присвячених з'ясуванню особливостей торговельної діяльності кооперативних організацій, у дисертації зроблено спробу провести узагальнюючий історико-економічний аналіз діяльності таких галузей споживчої кооперації, як торгівля, заготівлі, промислове виробництво, хлібопечення, громадське харчування, схарактеризовано їх внесок у соціально-економічне життя республіки у 1920-і роки;

– уперше у вітчизняній історіографії узагальнено обсяжний термінологічний апарат, пов'язаний із специфікою висвітлюваної проблеми, а також проведено уточнення змісту окремих понять, зокрема, «кооперативна торгівля», при цьому акцентовано увагу на тому, що стосовно споживчої кооперації правильніше вживати поняття «торговельна діяльність споживчої кооперації», адже торгівлю здійснювали й інші види кооперації, у тому числі сільськогосподарська та кустарно-промислова. Те ж стосується понять «кооперативна промисловість» і «промисловість споживчої кооперації»;

– здійснений поглиблений аналіз суперечливої політики радянської влади, яка, з одного боку, сприяла господарським ініціативам споживчої кооперації УСРР щодо завоювання внутрішнього ринку, а з другого – обмежувала її діяльність і самостійність, перетворюючи на беззаперечного виконавця партійно-державних директив; відтак у дисертації представлена еволюція торговельної галузі споживчої кооперації: від контрольованої більшовиками участі у державному товарообміні на початку непу до монополізації оптового та роздрібного ринку наприкінці 1920-х років;

– дослідниця, частково поділяючи відомі раніше положення про те, що фінансова підтримки споживчій кооперації України з боку влади була одним із вирішальних чинників її торговельної діяльності, обґрунтовувала тезу, що основним джерелом фінансування кооперативних організацій виявилися внутрішні ресурси системи, значну частку яких становили пайові внески;

– на відміну від традиційних наукових висновків про те, що конкурентом кооперативного сектора економіки був приватний виробник, у даній роботі більш глибоко аналізується історичний досвід споживчої кооперації у боротьбі за споживача не лише з приватним, але і з державним сектором виробництва товарів;

– уперше обґрунтовано висновок про утилітаризм радянської влади щодо спрямування коштів і потенціалу споживчої кооперації на механізацію та реконструкцію кооперативних промислових, передусім хлібопекарських, підприємств і підготовку широкомасштабної індустріалізації країни;

– встановлено, що у роки непу і самими кооператорами, і дослідниками кооперативного руху громадське харчування відносили не до торговельної, а до виробничої галузі споживчої кооперації, відтак у дослідженні воно аналізується в контексті промислової діяльності кооперативних організацій;

– істотно доповнено наукові уявлення про місце і значення кооперативних закладів харчування для порятунку населення під час голоду 1921–1922 років; уперше охарактеризовано участь закладів громадського харчування споживчої кооперації у справі підтримки безробітних, студентів, учнів, забезпечення Червоної армії, лікарень, дитячих будинків тощо;

– доведено, що практично без державної допомоги, передусім завдяки пайовим внескам членів кооперації та отриманим коштам від господарської діяльності, споживча кооперація УСРР упродовж 1920-х років змогла закласти матеріально-технічну базу громадського харчування, яка використовувалася владою для вирішення продовольчих проблем;

– обґрунтована думка про внутрішню самодостатність споживчої кооперації;

– поглиблено висвітлення питання про залучення споживчої кооперації до експорту з України з метою отримання валютних надходжень для закупівлі промислового устаткування;

– новизною вирізняється висновок про те, що в період непу споживча кооперація завдяки господарській діяльності не лише вміла заробляти кошти, але й використовувати їх на добродійність, зокрема, і з культурно-просвітницькою метою;

– уперше залучено низку практично не вивчених архівних документів, статистичних збірників і періодичних кооперативних видань 1920-х років.

Практичне значення основних положень та одержаних результатів зводиться до того, що вони мають науково-теоретичне і прикладне застосування при написанні узагальнених праць з історії України та історії народного господарства. Введені в науковий обіг документи і матеріали, фактичний матеріал і висновки дослідження можуть бути використані у навчальному процесі у вищих навчальних закладах економічного спрямування при підготовці і викладанні лекційних курсів з історії України ХХ століття, спецкурсів з історії кооперативного руху, історії споживчої кооперації, історії торгівлі, історії міжнародних відносин, аграрної історії тощо. Здобуті дисертанткою результати дослідження, які викладені в монографіях і статтях, у тому числі електронний варіант, використовуються в навчальному процесі та науковій діяльності викладачами і студентами Полтавського університету економіки і торгівлі, Львівської комерційної академії та Вінницького кооперативного інституту.

Матеріали дисертації можуть бути корисними для державних і громадських установ та організацій, особливо при формуванні напрямів соціально-економічної політики. Результати проведеного дослідження, включаючи пропозиції щодо оптимізації діяльності споживчої кооперації і гармонізації її відносин з органами центральної та місцевої влади, без сумніву, стануть у нагоді кооператорам, можуть бути предметом обговорення в засобах масової інформації з метою пропаганди ідеї кооперативної самоорганізації, посилення соціальної активності пайовиків шляхом участі в кооперативному русі.

Особистий внесок здобувачки полягає у постановці наукової проблеми й самостійному її вирішенні. Представлена дисертація є викладом власних положень та обґрунтованих висновків авторки щодо внеску споживчої кооперації

у вирішення загальнодержавних соціально-економічних проблем України в період непу. Наукові результати, викладені у дисертаційній роботі, здобуті авторкою самостійно. Усі публікації у наукових фахових збірниках і доповіді на конференціях є одноосібними.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження були обговорені на засіданнях кафедри культурології та історії ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі». Основні положення та висновки дисертаційного дослідження опубліковані у 2 монографіях, 41 статті і апробовані на 17 конференціях різних рівнів.

Структура дисертації обумовлена її змістом, окресленою метою і завданнями. Робота складається зі вступу, п'яти розділів (15 підрозділів), висновків, 9 додатків, списку посилань, списку використаних джерел і літератури (711 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 586 сторінок, з них основний текст – 410 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтована актуальність обраної теми, сформульовані мета і завдання роботи, визначені об'єкт і предмет дослідження, хронологічні і територіальні межі, вказано на наукову новизну і практичне значення, наведені відомості про апробацію результатів дослідження.

У **першому розділі** – «**Стан наукової розробки проблеми, джерельна база, методологія і методи дослідження**» – проаналізований стан наукової розробки проблеми, охарактеризовані основні групи джерел, а також розкрита методологічна основа дисертації.

У **підрозділі 1.1. «Історіографічний аналіз проблеми»** поетапно розглянуто внесок науковців у вивчення деяких аспектів проблеми, що дало змогу окреслити коло питань, визначених у завданнях роботи. У науковому дослідженні проблеми умовно можна виокремити чотири етапи: 1) 1920-і роки; 2) 1930-і – перша половина 1950-х років; 3) друга половина 1950-х – початок 1990-х років; 4) 90-і роки ХХ ст. – початок ХХІ ст. Загалом перші три етапи об'єднує причетність до радянської історіографії з її класовим і партійним підходами до визначення місця споживчої кооперації в політичному та економічному житті соціалістичного суспільства. Сучасний етап історіографічного аналізу розвитку споживчої кооперації в роки непу акумулює наукові напрацювання незалежної України, які здебільшого позбулися ідеологічних нашарувань.

На першому етапі дослідження історії споживчої кооперації в період непу (1920-і роки) про запровадження та результати непу писали партійно-державні діячі, теоретики кооперації, статистики, працівники кооперації. Загалом пошук нових кооперативних ідей у роки непу здійснювався у двох напрямках: перший полягав у формуванні теорії кооперативного соціалізму; другий являв собою повернення до класичної теорії кооперації. Певний політичний плюралізм першої половини 1920-х років ще не заперечував співіснування різноманітних тверджень щодо ролі кооперації в умовах непу, натомість кооперативна думка другої половини 1920-х років розвивалася під впливом ідейної боротьби в правлячій партії, що, наклало відбиток на погляди авторів.

Суперечливою виявилася позиція В.І. Леніна щодо місця кооперації в новій економічній політиці. У ряді праць 1921 р.¹ та початку 1922 р.² він зазначав, що кооперація за радянської влади є різновидом державного капіталізму. Згодом, у березні 1922 р. В.І. Ленін акцентував на тому, що споживча кооперація мала стати «дійсно органом комерційним»³. Однак у січні 1923 р. лідер більшовиків заявив, що в умовах радянської влади споживча кооперація змінила свою природу на соціалістичну, відтак ішлося про «лад цивілізованих кооператорів»⁴, що суперечило принципу добровільності членства в споживчих кооперативах.

Серед більшовицьких теоретиків кооперації виокремлюється М.І. Бухарін, який, утім, ніколи не протиставляв себе правлячій партії. На нашу думку, на межі 1980–1990-х років переосмислення його поглядів на неп та кооперацію було дещо упередженим, спрямованим на пошуки суттєвих відмінностей бухарінських ідей від розробок інших більшовицьких авторів. У праці «Шлях до соціалізму і робітничо-селянський союз» (1925 р.)⁵ він зазначав, що процес організації селянського господарства, який починається з кооперативної торгівлі, перекинеться поступово через організацію переробки сільгосппродуктів на сільськогосподарське виробництво. М.І. Бухарін вважав, що процес розвитку через кооперацію до соціалізму буде супроводжуватися класовою боротьбою між різними групами селянства. Суперечливою є його думка про те, що в кінцевому результаті ринок відіме і поступово розподіл продуктів стане державно-кооперативним.

Поруч із марксистським напрямом теоретичного обґрунтування непу та місця в ньому кооперації заявляла про себе класична школа кооперації. О.В.Чаянов у праці «Короткий курс кооперації» (1925 р.) писав, що «майже всі сторони життя можна обслуговувати кооперативно»⁶. У дослідженні «Організація селянського господарства» (1925 р.)⁷ учений переконував у тому, що, почавшись із об'єднання дрібних виробників у сфері заготівлі, кооперація досить швидко переходить до організації кооперативного збуту сільгосппродуктів. Досягнувши цього успіху, вона буде зацікавлена домагатися ще більшого захоплення виробничих галузей селянського господарства. Праця О.В. Чаянова «Основні ідеї і форми організації селянської кооперації» (1927 р.)⁸ стала важливим внеском у розвиток кооперативної

¹ Ленін В.І. Про продовольчий податок (Значення нової політики і її умови) / В.І. Ленін // Повне збір. творів. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 43. – С. 206–208.

² Ленін В.І. Про завдання Наркомюсту в умовах нової економічної політики. Лист Д.І. Курському від 20 лютого 1922 р. / В.І. Ленін // Повне збір. творів. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 44. – С. 381–382.

³ Ленін В.І. Лист Л.М. Хінчуку від 7 березня 1922 р. / В.І. Ленін // Повне збір. творів. – К. : Політвидав України, 1975. – Т. 54. – С. 202–203.

⁴ Ленін В.І. Про кооперацію / В.І. Ленін // Повне збір. творів. – К. : Політвидав.України, 1974. – Т. 45. – С. 355.

⁵ Бухарин Н.И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз // Избранные произведения / Н.И. Бухарин. – М., 1990. – С. 375–376, 389.

⁶ Чаянов А.В. Краткий курс кооперации / А.В. Чаянов. – М. : Кооперативное изд-во, 1925. –С. 74.

⁷ Чаянов А.В. Организация крестьянского хозяйства // Крестьянское хозяйство : Избранные труды / А.В. Чаянов. – М. : Экономика, 1989. – С. 440–441.

⁸ Чаянов О.В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации // Избранные произведения / А.В. Чаянов.– М. : Московский рабочий, 1989. – С. 188, 191.

думки. На жаль, економічно обґрунтовані ідеї вченого про роль кооперації в оптимізації сільських господарств, можливість поступового переходу однієї фази кооперації в іншу, доцільність паралельного існування різних форм кооперації були потрактовані тодішньою владою як антимарксистські, а О.В. Чаянов був репресований.

Вплив марксистського світогляду на роль кооперації в побудові соціалізму виявився у спробах ряду теоретиків кооперації (М.Л. Мещеряков, О.М. Лозовий, М.Х. Кантор, П. Кугач та ін.)⁹. В.М. Целларіус¹⁰ цілком поділяв більшовицьку доктрину, проте заслугою дослідника стало вивчення досвіду налагодження міжнародних зв'язків споживчої кооперації.

Подальшого розвитку набула кооперативна думка, представлена українськими вченими (П. Мохор, П. Височанський)¹¹. Ряд наукових досліджень стосовно кооперативного руху в роки непу (Є. Дешко, С. Зарудний)¹² були опубліковані у 1927 р. з нагоди 10-річчя революції. На завершальній стадії непу з'явилася монографія П. Пожарського «Соціальний склад української кооперації», де переконливо обґрунтувалася доцільність кооперування різних верств населення¹³.

Певну наукову цінність мають аналітичні огляди наркома продовольства УСРР М.К. Владимірова¹⁴ та наркома торгівлі М.О.Чернова¹⁵, у яких йдеться про проблеми організації різних форм торгівлі в роки непу. Зберігають науковий інтерес праці голови правління Центроспілки РСФРР (СРСР) Л.Х. Хінчука¹⁶, у яких йдеться про відродження споживчої кооперації в перші роки нової економічної політики.

Упродовж 1920-х років вийшла низка брошур і статей радянських авторів (економістів, фахівців споживчої та інших видів кооперації, працівників

⁹ Мещеряков Н.Л. Кооперация и социализм / Н.Л. Мещеряков. – М. : Коопсоюз, 1920. – 120 с.; Лозовий О. Ленін і кооперація / А. Лозовий. – Х. : Держвидав України, 1925. – 115 с.; Кантор М. Основы кооперативной политики РКП (б) / М. Кантор. – М.-Л. : Госиздат, 1926. – 84 с.; Кугач П. Кооперация как форма общественного хозяйства в условиях диктатуры пролетариата / П. Кугач. – Л. : Госиздат, 1926. – 74 с.

¹⁰ Целларіус В. До Міжнародного дня кооперації / В. Целларіус. – Х. : Книгоспілка, 1925. – 48 с.; Целларіус В. Сучасна українська кооперація (її стан та розвиток) / В.М. Целларіус. – Х. : Книгоспілка, 1926. – 77 с.

¹¹ Мохор П. Од Баліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні / П. Мохор. – К.: Видання Смілянського кооперативного технікуму, 1924. – 108 с.; Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. – К. : Червоний шлях, 1925. – 52 с.

¹² Дешко Є. Кооперація на Україні / Є. Дешко. – Х. : Книгоспілка, 1927. – 100 с.; Зарудний С. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції. 1917–1927 / С. Зарудний. – Х. : Книгоспілка, 1927. – 43 с.

¹³ Пожарський П. Соціальний склад української кооперації / П. Пожарський. – К. : Книгоспілка, 1928. – 68 с.

¹⁴ Владиміров М. Ударные моменты продовольственной работы на Украине / М. Владиміров. – Х. : Б.и., 1921.–45 с.

¹⁵ Чернов М.А. М. Торговля УССР. К X Всеукраинскому и XV Всесоюзному съездам партии / М.А.Чернов. – Х. : Пролетарий, 1927. – 79 с.

¹⁶ Хінчук Л.М. Центросоюз в условиях новой экономической политики / Л. М. Хінчук. – М. : Центросоюз, 1922. – 147 с.; Хінчук Л.М. Потребительская кооперация в условиях новой экономической политики / Л.М. Хінчук. – М. : Центросоюз, 1925. – 181 с.

статистичних відомств), присвячених окремим аспектам господарської діяльності споживчої кооперації у період непу¹⁷.

Дослідження непу та місця в ньому кооперації здійснювалися за межами радянської держави. Англійський економіст Дж. Кейнс¹⁸ зважився назвати економічну політику 1920-х років «експериментом», а тих, хто її проводив, «безпринципними експериментаторами». Ряд відомих в Україні теоретиків і практиків кооперативного руху (С.В. Бородаєвський і Б. Мартос)¹⁹ опинилися на чужині. Їх праці залишалися майже невідомі на батьківщині.

Таким чином, в літературі 1920-х років були закладені основи вивчення історичного досвіду господарської діяльності споживчої кооперації в період непу.

Другий етап у дослідженні господарської діяльності споживчої кооперації в умовах непу – 1930-і – перша половина 1950-х років. Ідеологічна боротьба, що розгорнулася в правлячій партії у зв'язку з вирішенням проблем соціалістичного будівництва у другій половині 1920-х років і встановленням перспектив кооперації, відобразилася в ряді праць²⁰.

У 1947 році вийшов збірник статей «Радянська торгівля за 30 років», у якому один із тогочасних радянських дослідників кооперації Я.А. Кістанов²¹ розглядав розвиток торгівлі в країні з точки зору боротьби з «постійними підступами приватного капіталу». Не можемо проігнорувати велику за обсягом працю вказаного автора «Споживча кооперація СРСР. Історичний нарис»²².

¹⁷ Балабанов М. История рабочей кооперации в России / М. Балабанов. – К. : Издание «Сорабкапа», 1923. – 240 с.; Александров А. Хлебозаготовки потребительской кооперации Украины в 1923–24 гг. / А. Александров. – Х. : Издание ВУКС, 1924. – С. 8–10; Кремнев Г. Хлебопечение в истории потребительской кооперации (Краткий очерк) / Г. Кремнев. – Л. : Типография «Лештуков», 1925. – 62 с.; Варьяш Э. Международное движение и советская кооперация / Э. Варьяш. – М. : Город и деревня, 1926. – 98 с.; Кабалкин Ю.М. Внешняя торговля потребительской кооперации / Ю.М. Кабалкин. – М. : Из-во Центросоюза, 1926. – 95 с.; Гончарко М. Кооперативная промышленность / М. Гончарко // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 3. – С. 21–24; Пивоваров Л. Вукопсилка в новой хлебной кампании / Л. Пивоваров // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 26–27. – С. 21–24; Игнатов Е. Организация общественного питания – путь к новому быту / Е. Игнатов. – М.-Л. : Гос. изд-во, 1927. – 63 с.; Свищев Ф.И. Итоги и перспективы развития потребительской кооперации / Ф.И. Свищев // Хозяйство Украины. – 1927. – № 1. – С. 46–58; Охотников Т. Индустриализация страны и потребительская кооперация / Т. Охотников. – М. : Госиздат, 1929. – 83 с.; Панченко К. Що таке контракція та яка від неї користь / К. Панченко. – Х. : Книгоспілка, 1929. – 32 с.; Капітановський Н. Контракція / Н. Капітановський. – Х. : Держвидав України, 1929. – 62 с.

¹⁸ Кейнс Дж. Беглый взгляд на Россию / Дж. Кейнс // Социологические исследования. – 1991. – №7. – С. 137–145.

¹⁹ Бородаєвський С.В. Історія кооперації / С.В. Бородаєвський. – Прага : Наша книгозбірня, 1925. – 438 с.; Мартос Б. Теорія кооперації / Б. Мартос. – Подєбради: «Вид-во товариства при УГА» – Ч. 1, 1923. – 248 с.

²⁰ Гольбрас П. Правая опасность в потребительской кооперации на селе / П. Гольбрас. – М. : Б.и., 1930. – 143 с.; Медведев В.В. Социалистическое строительство и задачи потребительской кооперации / В.В. Медведев. – М. : Б.и., 1930. – 68 с.

²¹ Кістанов Я.А. Торговля в восстановительный период / Я.А. Кістанов // Советская торговля за 30 лет. – М. : Госиздат, 1947. – С. 31–53.

²² Кістанов Я.А. Потребительская кооперация СССР [Исторический очерк] / Я.А. Кістанов. – М. : Издательство Центросоюза, 1951. – 420 с.

Книга стала певним набутком у напрямку прирощення знань про історичний досвід споживчої кооперації СРСР, хоча була пронизана марксистськими догматами.

Е. Б. Генкіна²³ стверджувала, що помилковість ідеї товарообміну стала зрозумілою більшовикам лише восени 1921 року. Але насправді вже в середині літа 1921 року спочатку Раднарком РСФРР, а потім і РНК УСРР дозволили робітничим кооперативам здійснювати як безготівкові, так і товарно-грошові розрахунки. Дослідження М.В. Гамаюнова²⁴ традиційно висвітлювало діяльність споживчої кооперації в контексті реалізації так званого ленінського кооперативного плану. Серед поодиноких розвідок з проблеми становлення громадського харчування виокремимо монографію Ф.Я. Успенського²⁵, в якій автор пов'язував підвищення рівня обслуговування населення в кооперативних їдальнях з необхідністю механізації та раціоналізації цієї справи.

Праці емігрантів не були дозволені (Б.Д. Бруцкус, О.Д. Билимович, А. Качор)²⁶. Серед теоретичних розробок закордонних авторів варто назвати монографії А. Манінг Кларенс²⁷ та Моріса Добба²⁸. Проте якщо перша вийшла ще за життя Й. Сталіна і містила критику його економічної політики, то в другій англійським економістом-марксистом обґрунтовувалася теза про доцільність контролю за діяльністю кооперативних організацій з боку радянської влади.

Загалом література 30-х–50-х років ХХ ст. кількісно і якісно значно поступається працям попереднього періоду.

Третій етап дослідження досвіду господарської діяльності споживчої кооперації в Україні (друга половина 1950-х – початок 1990-х років). Хоча в цей період умови роботи істориків поліпшилися, однак глибокого студіювання всього комплексу питань господарювання кооперації в роки непу не відбулося. У межах третього етапу історіографії споживчої кооперації у роки непу авторкою виділено два періоди: друга половина 1950-х – середина 1980-х років; кінець 1980-х – початок 1990-х років. Такий підхід обумовлений радикальними змінами в політичному та економічному житті країни, які накреслилися у другій половині 1980-х років і пов'язувалися з політикою перебудови.

²³ Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921–1922) / Э.Б. Генкина. – М. : Госполитиздат, 1954. – 504 с.

²⁴ Гамаюнов М.В. Победа ленинского кооперативного плана в СССР / М.В. Гамаюнов. – М. : Знание, 1957. – 38 с.

²⁵ Успенский Ф.Я. Развитие общественного питания / Ф.Я. Успенский. / Сб. : 35 лет советской торговли. 1917–1952 гг. – М. : Госторгиздат, 1952. – 103 с.

²⁶ Бруцкус Б.Д. Социалистическое хозяйство. Теоретические мысли по поводу русского опыта / Б.Д. Бруцкус // Вопросы экономики. – 1990. – № 8. – С. 131–151; Билимович А.Д. Кооперация в России до, во время и после большевиков / А.Д. Билимович. – М. : Наука, 2005. – 191 с.; Качор А. Государство Украины в системе СССР (на тлі четвертої п'ятирічки) / А. Качор. – Вінніпег : Видання Комітету Українців Канади, 1953. – 127 с.

²⁷ Manning Clarence A. Twentieth-Century Ukraine / A. Clarence Manning. – New York : Bookman Associates, 1951. – 243 p.

²⁸ Dobb Maurice. Studies in the development of capitalism / Maurice Dobb. – Lnd. : Routledge, 1947. IX. – 396 p.

Серед досліджень указанного періоду слід згадати працю Л.Ф. Морозова «Від кооперації буржуазної до кооперації соціалістичної»²⁹. Спробою узагальнення досвіду більшовиків щодо керівництва споживчою кооперацією стала колективна монографія В.П. Дмитренка, Л.Ф. Морозова та В.І. Погудіна³⁰. Аналізу торговельної політики держави на початку непу присвячена праця В.П. Дмитренка³¹. У середині 1960-х років з нагоди 100-річчя виникнення споживчої кооперації в Україні були опубліковані спільні праці науковців і працівників Укоопспілки³². Відтоді беруть початок дослідження кооперативного руху окремих регіонів України³³.

Серед наукових праць 1970-х років з вивчення проблем непу та ролі в ньому кооперації виокремлюються статті Ю.І. Кунаха³⁴. Авторове звернення до проблеми кооперативних кадрів само по собі цінне, проте дослідник вважав політику більшовизації споживчої кооперації закономірною. О.М. Мовчан намагалася розкрити досвід взаємодопомоги кооператорів УСРР і РСФРР щодо підтримки голодуючих на початку 1920-х років³⁵. М.П. Польському³⁶ вдалося залучити маловідомі статистичні матеріали пайового товариства «Нархарч» та Центроспілки СРСР, що сприяло глибшому з'ясуванню ролі кооперативних ідалень у вирішенні продовольчої проблеми. Певним внеском в історіографію кооперативного громадського харчування стала монографія І.Г. Бережного³⁷.

Із середини 80-х років ХХ ст. з огляду на проголошення політичним керівництвом СРСР курсу на перебудову всіх сфер життя розпочався пошук напрямів виходу з економічної та політичної кризи. Ряд статей з проблем непу та місця в ньому кооперації набув полемічного характеру. Серед них варті уваги дослідження В.Г. Венжера³⁸ та В.В. Кабанова³⁹. Спробою узагальнення

²⁹ Морозов Л.Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической / Л.Ф. Морозов. – М. : Мысль, 1969. – 240 с.

³⁰ Дмитренко В.П. Партия и кооперация / В.П. Дмитренко, Л.Ф. Морозов, В.И. Погудин. – М. : Политиздат, 1978. – 296 с.

³¹ Дмитренко В.П. Торговая политика Советского государства после перехода к нэпу. 1921–1924 гг. / В.П. Дмитренко. – М. : Наука, 1971. – 371 с.

³² Споживча кооперація України / До 100-річчя виникнення перших споживчих товариств України/. – К. : Політвидав України, 1965. – 191 с.; Споживча кооперація Української РСР. 1917–1967 / [Ф.Д. Колесник, С.Г. Сіденко, О.С. Матковський та ін.]. – К. : Экономика, 1967. – 208 с.

³³ Споживча кооперація Київщини. 1917–1967. [За ред. П.А. Сажка]. – К. : Урожай, 1967. – 84 с.

³⁴ Кунах Ю.І. Развитие кооперативного руху на Україні в 1920–1924 рр. / Ю.І. Кунах // Український історичний журнал. – 1974. – № 3. – С. 77–84.

³⁵ Мовчан О.М. Братерська взаємодопомога трудящих України і Російської Федерації у боротьбі з голодом (1921–1922 рр.) / О.М. Мовчан // Український історичний журнал. – 1982. – № 10. – С. 79–88.

³⁶ Польский М.П. Ленинская забота о трудящихся : организация питания населения Советской страны (октябрь 1917–1930-е годы) / М.П. Польский. – М. : Мысль, 1984. – 192 с.

³⁷ Бережной И.Г. Развитие общественного питания на Украине / И.Г. Бережной, Л.Г. Голдфарб, В.И. Пшеничный. – К. : Вища школа, 1980. – 213 с.

³⁸ Венжер В.Г. Каким должен быть социализм, который мы строим? / В.Г. Венжер // Кооперация. Страницы истории. – М. : ИЭ РАН, 2010. – Выпуск 15. – С. 41–43.

³⁹ Кабанов В.В. Ленинский кооперативный план // Советский Союз в 20-е годы: Материалы «круглого стола» / В.В. Кабанов // Вопросы истории. – 1988. – № 9. – С. 53–56.

торговельного досвіду споживчої кооперації УСРР на різних історичних етапах стала праця Г.А. Гетьмана⁴⁰.

Розпочата демократизація політичного життя давала певну можливість вітчизняним науковцям ознайомитися з точкою зору української діаспори (В. Винар, І. Витанович)⁴¹, англійських істориків Л. Шапіро⁴² та Е. Карра⁴³, італійського дослідника Дж. Боффи⁴⁴. На думку англійського вченого А. Ноува,⁴⁵ згортання непу почалося не в 1928–1929 роках, як вважав ряд радянських та закордонних науковців, а дещо раніше – у 1926–1927 роках.

Четвертий етап дослідження історії розвитку споживчої кооперації в умовах непу розпочався з 90-х років ХХ ст. після проголошення Україною незалежності. Зокрема, С.В. Кульчицький⁴⁶ акцентував на тому, що більшовики спочатку сформулювали так звану концепцію про «місцевий господарський обіг», а вже потім зосередилися на проблемах ринку. Історико-теоретичний аспект кооперативного руху досліджував В.І. Марочко⁴⁷. Досвід кооперації Лівобережної України знайшов місце в працях В.М. Половця⁴⁸. Суттєвий внесок у вивчення аграрної історії України в період непу здійснив В.В. Калініченко⁴⁹, що дозволяє з'ясувати особливості розгортання заготівельно-збутової діяльності споживчої та інших видів кооперації.

На початку 1990-х років набула широкого висвітлення проблема трагічної долі вітчизняної інтелігенції, у тому числі господарських кадрів, у період формування тоталітарного режиму⁵⁰. Вагомим внеском у цьому напрямку стали праці В.М. Даниленка та Г.В. Касьянова⁵¹. Автори, залучивши до наукового

⁴⁰ Гетьман Г.А. Кооперативная торговля : развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской ССР) / Г.А. Гетьман. – Х. : Изд-во при Харьковском госуд. ун-те, 1985. – 248 с.

⁴¹ Винар В. Матеріали до історії економічних досліджень на еміграції (1929–1964) / В. Винар. – Мюнхен : Українське історичне т-во. – Ч.1, 1965. – 119 с.; Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І.Витанович. – Нью-Йорк : Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.

⁴² Schapiro Leonard. The communist Party of the Soviet Union / Leonard Schapiro. – N.Y. : Vintage books, 1964. – XIV.– 631 p.

⁴³ Карр Э. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917–1929 / Э. Карр. – М. : Интер-Версо, 1990. – 208 с.

⁴⁴ Боффа Дж. История Советского Союза: В 2-х т. – Т.1. От революции до второй мировой войны. – Ленин и Сталин. 1917–1941 / Дж. Боффа. – М. : Международные отношения, 1990. – 629 с.

⁴⁵ Ноув Алек. О судьбах нэпа / Алек Ноув // Вопросы истории. – 1989. – № 8. – С. 172–176; Nove Alec. An economic history of the U.S.S.R / Alec Nove. – Lnd. etc. : Penguin books, 1990.– IX, 428 p.

⁴⁶ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.

⁴⁷ Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1928 рр.) / В.І. Марочко. – К. : М.Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.

⁴⁸ Половець В.М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.) / В.М. Половець. – Чернігів : Просвіта, 2002. – 266 с.

⁴⁹ Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу : Історико-економічне дослідження / В.В. Калініченко. – Х : Основа, 1997. – 400 с.

⁵⁰ Даниленко В.М. Сталінізм на Україні : 20–30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 344 с.

⁵¹ Касьянов Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки) / Г.В. Касьянов, В.М. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1991. – 96 с.

обігу обсяжний масив невідомих раніше архівних документів, зробили підрахунки «чисток» серед кооперативних кадрів на межі 1920–1930-х років.

Ряд досліджень (А. Диланян, В.В. Лантух, О.А. Пиріг)⁵² були присвячені розвитку торгівлі в Україні у 1920-і – на початку 1930-х років. Історіографія 1990-х років характеризується виходом спільних праць істориків та кооператорів з нагоди 130-річного ювілею споживчої кооперації України⁵³.

Упродовж останнього десятиріччя з'явився ряд монографій з проблеми формування адміністративно-командної системи, в рамках якої була приречена діяти кооперація. Якщо спільна праця В.А. Греченка та О.Н. Ярмиш⁵⁴ розкриває наслідки «раннього тоталітаризму» для економіки в роки непу, то одноосібне дослідження В.А. Греченка⁵⁵ висвітлює наслідки апогею сталінського тоталітаризму в 30-і роки ХХ ст. для господарських структур України. Глибшому осмисленню ролі споживчої кооперації в житті українського суспільства сприяють колективні дослідження вітчизняних учених з історії повсякденності⁵⁶.

Позитивом дослідницьких надбань стало звернення до теоретичних аспектів кооперації провідних вітчизняних істориків та економістів⁵⁷. Багатотомне видання «Українські кооператори. Історичні нариси»⁵⁸ дозволяє відтворити участь у кооперативному русі десятків відомих і не відомих широкому загалу громадських діячів. Активно досліджує історію кооперативного руху І.А. Фареній⁵⁹. Заслугою автора є розкриття морально-

⁵² Диланян А.А. Проблемы регулирования рыночных отношений в условиях нэпа. 1921–1927 / А.А. Диланян. – К. : Б.в., 1992; Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. / В.В. Лантух – Х. : Основа, 1992. – 192 с.

⁵³ Історія споживчої кооперації України / [Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін.]. – Львів : Інститут українознавства НАН України, 1996. – 383 с.

⁵⁴ Греченко В.А. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.) / В.А. Греченко, О.Н. Ярмиш. – Х. : Вид-во НУВС, 2001. – 276 с.;

⁵⁵ Греченко В.А. Апогей сталінського тоталітаризму в Україні (30-ті роки ХХ ст.) / В.А. Греченко. – Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. – 352 с.

⁵⁶ Історія українського селянства : Нариси: в 2-х томах. Т.2. / В.А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2006.– 653 с.; Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України : В 2-х ч. Ч. 1. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 445 с.

⁵⁷ Марочко В.І. Організаційно-теоретичні проблеми українського кооперативного руху другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. / В.І. Марочко // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2002. – Випуск № 4. – С. 90–98; Пантелеймоненко А.О. Аграрна кооперація в Україні : теорія і практика: Монографія / А.О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – 347 с.

⁵⁸ Українські кооператори. Історичні нариси. – Книга 1. – Львів : Вид-во «Коопосвіта» Львівської комерційної академії, 1999. – 456 с.; Українські кооператори. Історичні нариси. – Книга 2. – Львів : Вид-во «Коопосвіта» Львівської комерційної академії, 2001. – 338 с.; Українські кооператори. Історичні нариси. – Книга 3. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. – 328 с.

⁵⁹ Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І.А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 143 с.; Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / І.А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.

етичних та соціально-професійних аспектів мотивації до кооперативної діяльності, що є актуальним у нинішніх пошуках владою шляхів оптимізації економіки.

У монографії О.А. Пиріг «НЕП: більшовицька політика імпровізації»⁶⁰ наголошено на тому, що ринкові відносини запроваджувалися під жорстким контролем держави. Ю.П. Волоснику⁶¹ вдалося висвітлити досвід регулювання ринку в роки непу та з'ясувати особливості розвитку приватної торгівлі, що дозволяє зробити висновок про використання державою кооперації у якості протидії приватно-підприємницькій діяльності, особливо від середини 1920-х років.

У ряді досліджень окреслене питання залучення споживчої кооперації України до заготівель хліба в 1920-і роки (Н.І. Земзюліна, С.В. Корноненко, В.В. Подолян та В.П. Рекрут)⁶². У працях М.А. Журби, І.М. Романюка та О. Крамара аналізуються кроки кооперативних організацій щодо посилення позицій України у міжнародному кооперативному русі упродовж 1920-х років⁶³.

Погляди на радянську кооперацію в роки непу переглянув ряд відомих російських дослідників кооперативного руху. Не викликає заперечення теза В.В. Кабанова⁶⁴, що контроль партії за кооперацією досягався шляхом маніпулювання кадрами та шляхом регулювання соціального складу її членів. Однак дискусійним видається положення, що наприкінці 1920-х років кооперація перетворилася на нежиттєві бюрократичні структури, які уособлювали собою мертвонароджене державно-кооперативне підприємство. Знаний дослідник кооперативного руху Л.Є. Файн⁶⁵ вказував на три основні джерела фінансування споживчої кооперації: створення кооперативного банку, запровадження госпрозрахунку та пайові кампанії, що цілком підтверджується і документами державних архівів України. Висвітлення історії споживчої кооперації продовжували й інші російські науковці⁶⁶.

⁶⁰ Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації / О.А. Пиріг. – К.: КНТЕУ, 2001. – 274 с.

⁶¹ Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПу: Монографія. – Х.: Видавництво НМЦ "СД", 2002. – 380 с.

⁶² Земзюліна Н.І. Державна хлібозаготівельна кампанія в Україні 1926/27–1928/1929 господарських років / Н.І. Земзюліна, С.В. Корноненко // Український селянин. – 2002. – № 6. – С. 114–116; Подолян В.В. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах голодомору 30-х років ХХ століття / В.В. Подолян, В.П. Рекрут. – Вінниця: ПП Балюк, 2008. – 420 с.

⁶³ Журба М.А. Міжнародні зв'язки споживчої кооперації України в 1922–1927 роках [Електронний ресурс] / М.А. Журба // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1. – С. 3. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>; Крамар О. Міжнародні зв'язки української кооперації в умовах становлення тоталітарного режиму (20-ті роки ХХ століття) / О. Крамар // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 161–164; Романюк І.М. Господарська діяльність спеціалізованого Всеукраїнського кооперативного товариства «Кооптах» у середині 20-х рр. ХХ ст. / І.М. Романюк, Б.І. Романюк // Український селянин. – 2010. – № 12. – С. 228–230.

⁶⁴ Кабанов В.В. Кооперация. Революция. Социализм / В.В. Кабанов. – М.: Наука, 1996. – 206 с.; Кабанов В.В. Крестьянская община и кооперация России XX века / В.В. Кабанов. – М.: Наука, 1997. – 155 с.

⁶⁵ Файн Л.Е. Российская кооперация: историко-теоретический очерк. 1861–1930 / Л.Е. Файн. – Иваново: Иван. гос. ун-т, 2002. – 588 с.

⁶⁶ Вместе ради будущего. 170 лет потребительской кооперации России. – М.: Изд-во Центросоюза, 2001. – 351 с.; Теплова Л.Е. Основы потребительской кооперации / Л.Е. Теплова. – М.: Вита-Пресс, 2001. – 160 с.; Вахитов К.И. Кооперация: теория, история,

На зламі ХХ та ХХІ ст. питання про роль споживчої кооперації в роки непу певною мірою висвітлював канадський дослідник Я. Пришляк⁶⁷. Привертають увагу монографії італійського історика А. Граціозі⁶⁸, англійського дослідника Р. Сервіса⁶⁹ та вченого із Шотландії Дж. Хоскінга⁷⁰, які загалом вважали, що непу надав широкі права кооперативним організаціям.

Отже, на сучасному етапі розвитку історичної науки є підстави простежити інтенсивний процес дослідження історико-кооперативної проблематики. Водночас аналіз історичної та історико-економічної літератури з указаної проблеми дозволяє зробити висновок, що всебічного, синтезованого вивчення, яке б дозволило скласти повне уявлення про досвід господарювання різних галузей вітчизняної споживчої кооперації в період непу, не відбулося.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база» зазначено, що джерельну базу дослідження становить різноманітний за походженням, змістом та науковою цінністю комплекс документів і матеріалів. Основу джерельної бази дисертації становлять опубліковані та неопубліковані (архівні) документи, розподілені нами на декілька груп.

Першу групу опублікованих джерел складають документи вищих партійних і державних органів СРСР та УСРР, які певним чином стосуються споживчої кооперації. До цієї групи також відносимо щорічні звіти урядів СРСР та УСРР, які містили інформацію про результати роботи споживчої кооперації.

До *другої групи опублікованих джерел* увійшли практично не відомі матеріали та документи з'їздів уповноважених споживчої кооперації, резолюції та постанови сесій Рад правління Вукопспілки (ВУКС, Всеукраїнська спілка споживчих товариств). Сюди ж віднесено матеріали всесоюзних форумів споживчої кооперації, учасниками яких були вітчизняні кооператори.

Третя група опублікованих джерел охоплює промови і виступи партійних, державних, громадських діячів з питань кооперації А.А. Андрєєва, М.І. Бухаріна, Ф.Е. Дзержинського, М.І. Калініна, Е.І. Квірінга, Л.Б. Красіна, В.В. Куйбишева, Д.З. Лебеда, А.М. Лежави, В.І. Леніна, Г.І. Петровського, О.І. Рикова, Й.В. Сталіна, Л.Д. Троцького, В.Я. Чубаря та О.Г. Шліхтера.

Тематичні збірники становлять *четверту групу опублікованих джерел*. Вони містять партійні документи щодо завдань кооперації різних видів у побудові соціалістичного суспільства. Методично-довідкові посібники з питань кооперативної роботи складають *п'яту групу опублікованих джерел*.

Шоста група джерел включає в себе опубліковані збірники та матеріали союзних і республіканських статистичних органів. Джерельну базу дисертації значно розширили відомчі огляди споживчої кооперації СРСР та УСРР.

практика / К.И. Вахитов. – М. : Дашков и К., 2004. – 557 с.

⁶⁷ Пришляк Я. Кредитні спілки в контексті історії української кооперації / Я. Пришляк. – Стрий : Видання Української народної каси в Монреалі та кредитної спілки «Вигода» у Стрию, 1994. – 85 с.

⁶⁸ Graziosi Andrea. The Great Soviet Peasant War : Bolsheviks and peasants, 1917–1933 / Andrea.Graziosi. – Cambr., Mass. : Harvard UP, 1996.– 77 p.

⁶⁹ Service Robert. Lenin: A biography / Robert Service. – Cambridge, Met : Harvard Univ. Press, 2000. – 561 p.

⁷⁰ Хоскінг Дж. История Советского Союза. 1917–1991. – 2-изд., испр. и доп. / Дж. Хоскінг. – М. : Вагриус, 1995. – 512 с.

Неопубліковані джерела. До цієї групи належать архівні документи та матеріали, які зберігаються у двох вітчизняних центральних державних архівах (Центральному державному архіві Вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Російському державному архіві економіки (РДАЕ), а також семи державних архівах України – Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Одеської, Полтавської, Харківської та Чернігівської областей.

Першу групу архівних джерел складають документи ЦДАГО України. Документи ЦК КП(б)У та його відділів – Політбюро ЦК КП(б), Секретаріату ЦК КП(б)У та Оргінструкторського відділу (Ф.1) становлять особливий інтерес, оскільки містять неопубліковані матеріали, включаючи протоколи партійних нарад, звіти губернських (окружних) комітетів партії, листування державних і громадських структур із кооперативної проблематики. Окремі дані про продовольче забезпечення споживчою кооперацією промислових новобудов України в роки першої п'ятиріччя виявлені у фонді ЦК ЛКСМУ (Ф.7).

Друга група архівних джерел охоплює матеріали та документи ЦДАВО України. Науково-інформаційну цінність мають документи ВУЦВК (Ф.1) і РНК УСРР (Ф.2), які допомагають простежити процес розробки нормативних актів, спрямованих на розвиток діяльності споживчої кооперації. Заслужують на увагу документи Головного кооперативного комітету, який діяв при уряді УСРР (Ф.271).

Матеріали фонду Вищої ради народного господарства (ВРНГ) УСРР (Ф.34) засвідчують, що ця інстанція намагалася виступати в ролі координатора господарського життя, зокрема споживчої кооперації. На фінансову залежність кооперації від державних кредитуючих закладів вказують матеріали фонду Української контори Державного банку СРСР (Ф.35). Матеріали фонду Держплану УСРР (Ф.337) переконують у тому, що з перших кроків непу торговельна галузь споживчої кооперації використовувалася більшовиками для вирішення гострих соціально-економічних проблем. Матеріали фонду Наркомату продовольства (Ф.340) та фонду Наркомату державного контролю (Ф.539) містять інформацію про залучення кооператорів до вирішення продовольчих труднощів.

Політика більшовиків, що реалізувалася через Наркомат внутрішньої торгівлі (НКВТ) УСРР щодо торговельної, частково заготівельної та експортної діяльності споживчої кооперації, відображена у матеріалах цього фонду (Ф.423). Виявлені у фонді Наркомату закордонних справ УСРР (Ф.4) та фонді «Сільського господаря» (Ф.290) документи засвідчують прагнення влади всіляко включати споживчу кооперацію в експортно-заготівельну діяльність республіки.

Певний інтерес становлять документи фонду Ради професійних спілок України (Ф.2605), де виявлені матеріали щодо спільної діяльності споживчої кооперації та профспілок для забезпечення робітників дефіцитними товарами і гарячим харчуванням. Документи фондів Центральної ради захисту дітей при РНК УСРР (Ф.20), Всеукраїнського центрального комітету незаможних селян при ВУЦВК (Ф.257) та ліквідаційної комісії Всеукраїнської центральної комісії з боротьби з наслідками голоду при ВУЦВК (Ф.258) переконують у тому, що керівництво УСРР усіляко намагалася залучати кооперацію до підтримки голодуючого населення.

Найбільшою насиченістю вирізняється фонд Вукопспілки (Ф.296), який засвідчує різнопланову господарську діяльність споживчої кооперації у роки непу. Специфіку забезпечення робітничого класу організаціями споживчої кооперації допомогли глибше з'ясувати документи фонду Всеукраїнської спілки робітничих споживчих кооперативів – Уцербкоопу (Ф.218).

До дисертації також включені матеріали Російського державного архіву економіки (РДАЕ). Ідеться про документи Центральної спілки споживчих товариств СРСР – Центроспілки СРСР (Ф.484), зокрема ті, що стосуються товарообмінних операцій між споживчою кооперацією РСФРР та УСРР на початку 1920-х років.

Третю групу архівних джерел становлять собою документи вищевказаних державних архівів семи областей України. Саме там нами був знайдений важливий фактаж про практичну діяльність споживчої кооперації на місцях.

Загалом авторкою опрацьовано 21 фонд центральних та 37 фондів обласних державних архівів, що дало можливість шляхом ретроспекції господарської діяльності споживчої кооперації України відтворити її особливості в роки непу.

Винятково багатим джерелом за широтою висвітлення господарської діяльності споживчої кооперації в роки непу виявилися відомчі кооперативні видання (загалом понад 40 найменувань): часописи «*Союз потребителей*» (орган Центроспілки СРСР) і «*Кооперативне будівництво*» (орган Вукопспілки, в окремі роки виходив російською мовою під назвами «*Бюллетень Вукопспілки*», «*Кооперативный бюллетень*»), «*Наша кооперація*», «*Українська кооперація*». Вражають географією охоплення журнали та газети місцевих споживчих спілок і окремих споживчих кооперативів.

До *мемуарних праць* нами віднесені спогади колишнього голови правління Центроспілки РСФРР (1929–1920 рр.) А.М. Лежави та одного з провідних фахівців цієї установи С.П. Дніпровського, які безпосередньо були причетні до розвитку споживчої кооперації в роки непу та в подальші роки. У цих мемуарах певною мірою окреслена історична епоха 1920-х років та вказано на тлумачення тодішньою владою призначення споживчої кооперації в соціально-економічному житті країни.

У *підрозділі 1.3. «Методологія і методи дослідження»* акцентовано на тому, що після краху СРСР і марксистсько-ленінської ідеології українська історична наука перейшла від однобічного (моністичного) підходу при аналізі історичного поступу людства до плюралізму думок щодо вибору методології дослідження. Відтак в історичній науці запанувала поліметодологія.

Авторка у процесі дослідження використовувала *цивілізаційний підхід* до висвітлення історії, суть якого полягає в тому, що кожна цивілізація проходить у своєму розвитку стадії виникнення, зростання, надлому та розкладу, після чого гине, поступаючись іншій. Ми приєднуємося до тих учених, які вважають, що радянська цивілізація була цілком самодостатньою формою організації суспільства, що якісно відрізняло її від інших цивілізацій. Цивілізаційний підхід дозволяє представити споживчу кооперацію як громадську-господарську

структуру, яка навіть в умовах адміністративного тиску з боку радянської влади змогла виявити свою конкурентоспроможність.

При розв'язанні ряду дослідницьких завдань нами використовувалися й інші методологічні підходи. Спираючись на *антропологічний підхід*, ми намагалися показати ідеологічний вплив тодішньої влади на свідомість різних верств населення шляхом підтримки процесу їх кооперування. Завдяки цьому підходу встановлено, що більшовики використовували кооперацію як засіб формування усупільненого побуту та контролю за споживанням громадян. *Модернізаційний підхід* став у нагоді при з'ясуванні значення споживчої кооперації для індустріального розвитку країни та сприяння науково-технічним інноваціям в ряді галузей виробництва. *Структурно-системний підхід* допоміг висвітленню господарської діяльності споживчої кооперації загалом та особливостей господарювання її різних ланок, включаючи Вукопспілку, районні (окружні) спілки та первинні товариства. *Синергетичний підхід* дозволив показати споживчу кооперацію як потужну систему, якій навіть попри обмеження демократичних засад з боку держави були притаманні процеси самоорганізації та співпраці її членів. Водночас у процесі дослідження застосовувались такі підходи як *макроісторичний, мікроісторичний, регіональний та історія повсякденності*.

В основу роботи покладені фундаментальні принципи наукового пізнання: історизму, об'єктивності, критичного аналізу, діалектики, системності, всебічності, альтернативності та ін.

Зокрема, застосування *принципу історизму* сприяло тому, що місце споживчої кооперації встановлено в контексті найбільш важливих соціально-економічних подій за доби непу. Завдяки *принципу об'єктивності* висвітлення результатів діяльності Вукопспілки та її місцевих організацій проводилося на засадах реалізму і спиралося на виявлені архівні документи і статистичні дані. *Критичний аналіз* став у нагоді при з'ясуванні та уточненні суті термінів «ленінський кооперативний план», «кооперативна торгівля», «кооперативна промисловість». *Принцип системності* дозволив з'ясувати значення споживчої кооперації для відродження економіки України через призму її основних галузей, як-от торгівля, заготівлі, промислове виробництво, хлібопечення, громадське харчування й експортні операції.

У дослідженні використовувався ряд *загальнонаукових методів*. Звернення до *історичного методу* дало змогу простежити господарську діяльність споживчої кооперації на певних етапах непу. *Аналітико-синтетичний метод* став у нагоді при вивченні й обробці джерел і літератури, обґрунтуванні теоретичних висновків. *Метод порівняння* дав можливість встановити тотожність і відмінність споживчої кооперації та інших видів кооперації. *Історіографічний метод* знадобився при висвітленні стану наукової розробки проблеми.

Серед *спеціально-історичних методів* заслуговують уваги такі. *Проблемно-хронологічний метод* допоміг простежити еволюцію споживчої кооперації від моменту її відродження як самостійної структури на початку непу до трансформації у виконавця державних планових директив. У процесі з'ясування взаємовпливу результатів господарювання споживчої кооперації у період непу і тодішньої загальноекономічної ситуації використовувався *історико-системний метод*.

Метод історичного моделювання дозволив виявити внутрішній потенціал споживчої кооперації, здатний успішно конкурувати з підприємствами інших форм власності. *Метод актуалізації* був використаний під час вироблення практичних рекомендацій на підставі «уроків історії».

У процесі дослідження використовувалися *міждисциплінарні методи*. Наприклад, *системно-структурний метод* забезпечив погляд на споживчу кооперацію як на складну систему, вмонтовану в структури радянської влади. Завдяки цьому методу була з'ясована суть організаційної перебудови кооперації з метою зменшення проміжних ланок і тим самим наближення до споживача.

Загалом поєднання напрацювань історіографії, джерельної бази, цивілізаційного підходу в методології, фундаментальних принципів наукового пізнання і ряду методів дозволило логічно висвітлити явища та процеси, що стосуються досліджуваної проблеми, прийти до узагальнюючих висновків і положень щодо внеску вітчизняної споживчої кооперації у вирішення загальнодержавних соціально-економічних проблем упродовж 1920-х років.

У другому розділі – «Особливості торговельної діяльності споживчої кооперації України в контексті нової економічної політики» – розкрито сутність політики радянської влади щодо споживчої кооперації в роки непу, проаналізована еволюція взаємовідносин між державою та кооперативними організаціями.

У підрозділі 2.1. *«Державна політика відродження торговельної діяльності споживчої кооперації в перші роки непу»* наголошується, що від початку непу влада пішла на політико-економічний експеримент, оголосивши в директивному порядку безгрошовий продуктообмін і залучивши до його проведення споживчу кооперацію як протидію приватній торгівлі. Підкреслено, що керівництво Вукопспілки, яке було значною мірою більшовизоване (голова правління ВУКС – посланець Леніна І.А. Саммер, пізніше цю посаду обіймали відомі більшовики В.П. Затонський, М.К. Ветошкін та О.Б. Генкін), не виступило проти тієї ролі, яка їй нав'язувалася.

Розкрито заходи держави та організацій споживчої кооперації щодо оперативного створення товарообмінного фонду, звернена увага на проблеми, які гальмували товарообмінний процес (обмеженість ходових товарів, відсутність твердих товарообмінних еквівалентів, конкуренція за споживача між ВУКС та Наркомпродом УСРР). З'ясовано, що з метою активізації товарообмінних операцій більшовики розгорнули широкомасштабну пропагандистську роботу (декрети, постанови, пропаганда на сторінках друкованих органів, відкриття кооперативних виставок тощо).

Виявлено, що в середині серпня 1921 року, тобто за кілька місяців до офіційного повернення до торгівлі, на I з'їзді уповноважених ВУКС заступник голови РНК УСРР М.В. Фрунзе вперше повідомив кооператорів про позицію уряду щодо можливості комбінованого товарообміну, у тому числі і грошового.

У підрозділі проаналізовані різні причини невдачі товарообміну, у тому числі брак необхідних товарів, розбіжності еквівалентних цін, неврожай та спричинений ним голод, який зазнавали мешканці Півдня України наприкінці

літа 1921 року. Основна ж причина невдачі товарообміну, звісно, полягала в ігноруванні економічних законів ринку.

З'ясовано, що наприкінці 1921 року споживчу кооперацію фактично позбавили державної підтримки у поповненні товарного фонду. Ситуація із товарним фондом ускладнювалася тим, що влада вимагала від кооператорів повернення державі раніше виділених їм товарів, які більшовики планували використати під заготівлі. Водночас розмір державних кредитів кооперативним організаціям обмежувався. Визначеним державою кредитором споживчої кооперації залишався лише Наркомат фінансів. Отже, перехід до торгівлі ускладнив діяльність споживчої кооперації, кошти якої на той час були обмежені.

Нами з'ясовано, що, діючи в умовах госпрозрахунку та жорсткої конкурентної боротьби за споживача, кооперація була змушена впродовж 1922 року терміново шукати власні джерела фінансування. З цією метою кооператори розгорнули реформу щодо спрощення організаційної структури споживчої кооперації та спрямування вивільнених коштів у торгівлю. Тоді ж розпочалася систематична підготовка кооперативних кадрів. Оскільки через брак коштів кооператорам було складно боротися з приватним сектором, держава сприяла у наданні їй кредитів та певних податкових пільг.

Встановлено, що криза збуту 1923 року стала справжнім впробуванням для торговельної діяльності споживчої кооперації. До ускладнення ситуації призвів не лише дисбаланс цін, але і власні прорахунки кооператорів, у тому числі щодо завищених обсягів закупівель товарів. З метою активізації торгівлі в період кризи збуту кооператори вдалися до ряду пропагандистських заходів, як от конкурси на кращий споживчий кооператив, влаштування кооперативних показових пунктів тощо. Однак, щоб оптимізувати торгівлю, кредитів та пропагандистських заходів споживчій кооперації виявилось замало. З особливою гостротою постало питання про надходження нових внесків і паїв, а значить, про перехід на добровільне членство і збільшення чисельності пайовиків. Наприкінці грудня 1923 року цей процес урешті розпочався.

У підрозділі 2.2. «Споживча кооперація України в контексті нової торговельної політики в 1924–1925 рр.» мовиться про те, що 1924 рік став переломним у підходах держави до проблеми організації товаробігу. Це було пов'язано із проголошенням XIII з'їздом РКП(б) у травні 1924 р. нової торговельної політики, суть якої зводилася до витіснення з ринку приватника через застосування економічних та адміністративних засобів тиску при одночасному сприянні споживчій кооперації. Водночас курс нової торговельної політики передбачав поглиблення регулюючого впливу держави на торговельну діяльність кооперативних організацій. На фактичному матеріалі доведено, що протягом 1924–1925 років споживча кооперація, отримуючи податкові пільги та державні кредити, маючи сприяння в отриманні товарів безпосередньо від виробника, поступово вийшла з кризового стану й активізувала торговельні операції для задоволення своїх членів у товарах та продуктах харчування за нижчими від приватника цінами. Таким чином, нова торговельна політика поклала кінець бездоговірному періоду у співпраці промислових підприємств і споживчої кооперації.

Однак допомога споживчій кооперації з боку тодішньої влади в середині 1920-х років посилила одержавлення кооперації, що виявлялося у прагненні регулюючих органів диктувати оптові та роздрібні ціни, націнки, впливати на процес доставки товарів до споживача. В дослідженні встановлено, що 1924–1925 роках, здійснюючи політику зниження цін, організації споживчої кооперації зуміли істотно потіснити приватний капітал не лише з оптового, а й – що більш важливо – з роздрібною товарообігу. Відтак на кінець 1925 року ціни в магазинах споживчої кооперації у середньому були на 9–11% нижчими, ніж у приватного торговця.

У підрозділі 2.3. «Торговельна галузь вітчизняної споживчої кооперації в останні роки непу» з'ясовано, що в останні роки непу поповнення власних коштів споживчої кооперації України відбувалося як за рахунок доходів від господарської діяльності, так і завдяки пайовим кампаніям та розширенню соціальної бази кооперативів, включаючи військовослужбовців, жінок, молодь, школярів.

Характерною рисою торговельної діяльності споживчої кооперації впродовж другої половини 1920-х років було те, що практика генеральних договорів із державною промисловістю супроводжувалася встановленням попередніх замовлень, що посилювало вплив споживчої кооперації на виробництво. На 1 жовтня 1928 р. 82,9% усієї продукції до ВУКС надходило через систему генеральних договорів, що давало можливість регулюючим органам контролювати і процес виробництва промислових товарів, і їх продаж.

Акцентовано, що кооператорам довелося не лише з власної ініціативи, а й під диктат керівництва країни виконувати завдання щодо зниження цін на промислові товари та продукти харчування. Вказано на той факт, що до контролю за цінами у споживчій кооперації Наркомат внутрішньої торгівлі УСРР почав залучати органи ДПУ. Згідно з виявленими авторкою даними, станом на 1 травня 1927 р. по Україні до відповідальності за порушення державних директив щодо зниження цін та націнок притягли 163 організації споживчої кооперації. Загалом як у 1926, так і в 1927 роках ціни у споживчій кооперації були знижені на 10%.

У середині 1928 року з огляду на низьку товарність сільського господарства, неврожай у південних районах України та ігнорування законів ринку більшовики, які були неспроможні протидіяти перебоєм у продовольчому забезпеченні, запровадили нормоване постачання населення, передусім робітників. У торговельній мережі встановлювалися дві ціни, нижча – для пайовиків, вища – для некооперованого населення.

В останні роки непу, споживча кооперація стала основним товаропостачальником міського та сільського населення, більшовикам удалося використати її потенціал для витіснення приватної торгівлі з оптового і роздрібною ринку. За даними наркома торгівлі УСРР М.О. Чернова, питома вага споживчої кооперації в роздрібному товарообігові УСРР становила 52,6%, тоді як на державну і приватну торгівлю припадало по 23,7%.

У третьому розділі – «Залучення заготівельної галузі споживчої кооперації до вирішення продовольчих проблем та експорту України» – проаналізовано внесок споживчої кооперації у подолання продовольчої кризи та розширення експортних можливостей республіки впродовж 1920-х років.

У підрозділі 3.1. «Заготівельна діяльність споживчої кооперації в 1921–1922 рр.» акцентовано на тому, що в перші роки непу споживча кооперація здійснювала заготівлі продуктів харчування не лише для своїх членів, але й виконувала державні завдання щодо забезпечення міст. Від початку непу чільною була роль споживчої кооперації у заготівлях хлібопродуктів для потреб Червоної армії, дитячих притулків, інших державних установ. Звернена увага на те, що в процесі хлібозаготівель споживчій кооперації доводилося витримувати конкуренцію з боку не лише приватних посередників, але й державних заготівельних структур, зокрема Наркомпроду УСРР та Центроспілки РСФРР.

На основі архівних документів встановлено, що інтереси відродження державної промисловості вимагали безперервного забезпечення її сировиною за цінами, нижчими від приватних, відтак у підрозділі з'ясовані заходи радянської влади щодо залучення кооператорів до заготівель сільськогосподарської технічної сировини.

У підрозділі 3.2. «Посилення регулюючого впливу держави на заготівельну галузь споживчої кооперації в середині 1920-х років» констатується, що з огляду на стабілізацію економічного життя накреслилася тенденція до активізації заготівельної діяльності споживчої кооперації, покликаної збільшити та розширити асортимент внутрішнього ринку. Щоб стимулювати споживчу кооперацію до розширення державних хлібозаготівель, тодішній владі довелося піти на певне її фінансування. З метою виконання державних завдань та збільшення власних хлібозаготівель кооператори використовували матеріальне заохочення селян-виробників і споживчих товариств.

З'ясовано, що в середині 1920-х років накреслилася тенденція до спеціалізації заготівельної роботи кооперативних організацій. Ця спеціалізація була не спланованою, а ситуативною, що складалася під впливом кон'юнктури ринку та потреб міського населення. По ряду заготівель продуктів споживча кооперація посіла друге місце (після державних заготівельників). У планових заготівлях яєць її частка складала майже 31%, м'яса – понад 15%. Загалом упродовж 1923–1925 років темпи заготівельної діяльності споживчої кооперації помітно зросли. Однак ряд об'єктивних (брак коштів і товарів, низький урожай 1924 та 1925 років, недостатня кількість підготовлених фахівців) і суб'єктивних (втручання та контроль з боку держави, планові директиви тощо) чинників гальмували самостійну заготівельну роботу споживчих товариств та їх спілок.

У підрозділі 3.3. «Особливості заготівельної діяльності споживчої кооперації в останні роки непу» зазначено, що з переходом до індустріалізації відбулося помітне зростання заготівельної діяльності споживчої кооперації. Підставою для посилення державного регулювання заготівельних операцій в останні роки непу стало загострення конкуренції між державними і кооперативними заготівельниками і приватними посередниками, постійні коливання цін і вичікувальна позиція селян. Характерною рисою хлібозаготівельної діяльності споживчої кооперації у другій половині 1920-х років стало посилення втручання влади не лише на заготівлі, але і збут зернохліба. Щоб убезпечити державні млини та спирзаводи від простою,

більшовики зобов'язували споживчу кооперацію здавати їм заготовлену сировину (пшеницю, жито, ячмінь тощо). Встановлено, що зручною формою регулювання заготівельних цін на зернопродукти виявилися конвенційні бюро, які з середини 1920-х років діяли при окружних відділах Наркомату внутрішньої торгівлі УСРР. Шляхом утримання конвенційних цін державі вдалося помітно потіснити приватника на хлібозаготівельному ринку.

Хлібозаготівельна робота в останні роки непу відбувалася на фоні збільшення планових показників (завдання для кооператорів плануючими органами систематично переглядалися в бік збільшення) та штучного загострення класової боротьби на селі. Починаючи з 1928 року, матеріальне заохочення дефіцитними товарами за здане зерно отримували лише ті кооперативи, які своєчасно виконали чи перевиконали встановлені державною плани. На кінець 1928 року хлібозаготівлею займалися близько 8 тис. споживчих товариств. Загалом на споживчу кооперацію тоді припадало 53–54% усіх планових хлібозаготівель в Україні.

У пошуках винуватців зриву державних хлібозаготівельних завдань керівництво України постійно посилювало перевірки кооператорів. У той період керівництво ВУКС не спромоглося протидіяти розгортанню «чистки» кооперативних кадрів. Особливістю хлібозаготівельної кампанії 1928 року стало те, що об'єктом критики за уповільнення її темпів стали не лише кооператори-заготівельники, але й самі пайовики.

Встановлено, що у другій половині 1920-х років споживча кооперація помітно збільшила заготівлі м'ясної, молочної та овочевої продукції. Авторкою обґрунтовано доцільність створення Всеукраїнського кооперативного товариства для збуту й експорту продуктів птахівництва – «Кооптах». На кінець 1928 року робітничо-міська кооперація задовольняла потреби пайовиків продуктами таким чином: салом – на 50–55%, вершковим маслом – на 50%, яйцями – на 48%.

У підрозділі зазначено, що кооператори не без тиску з боку держави запровадили практику контрактації сільгосппродукції із селянами. Архівні документи допомогли виявити, що з 1926–1927 років у взаємовідносинах споживчої кооперації із селянами застосовувалися договори контрактації на технічні культури, а з 1928 року – на зерно і продукти тваринництва. З одного боку, контрактація сприяла інтенсифікації сільськогосподарських заготівель, проте з другого – посилювала державне регулювання процесу заготівель і збуту, фактично вела до одержавлення кооперації.

У підрозділі 3.4. «Внесок організації споживчої кооперації у розширення експорту України» зазначено, що в роки непу споживча кооперація зробила істотний внесок у налагодження експорту з України. Однак розгортанню закордонної діяльності вітчизняної споживчої кооперації заважав не лише ряд об'єктивних факторів, пов'язаних із неврожаєм, але й намагання союзного керівництва встановити монополію держави на експортно-імпортні операції, втручання з боку Наркомату внутрішньої торгівлі. Попри економічні труднощі вже в перші роки непу кооператори змогли організувати заготівлю та експорт смушок, пера, пуху, конопель, тютюну, щетини, лікарських рослин тощо. Споживча кооперація тоді змогла посісти помітне місце в експорті України.

Зазначено, що з 1923 року споживча кооперація відновила вивіз за кордон зерна, що на той час був основною статтею експорту України. Упродовж 1923–1925 років експорт зерна виявився рентабельною справою з огляду на низькі ціни на зерно всередині республіки. Разом з тим згідно з директивами Укрдержплану кооператори поступово збільшили експортні заготівлі м'ясної продукції, вершкового масла, як правило, всупереч потребам членів споживчих товариств. ВУКС тоді вивозила сільгосппродукцію на 22 зарубіжні ринки.

У період розгортання індустріалізації для того, щоб активізувати заготівлі на експорт, ВУКС систематично шукала додаткові шляхи стимулювання виробників сільгосппродукції та членів кооперації. Споживчі товариства отримували премії за перевищення виконання експортних планів та поліпшення якості експортної продукції. Місцеві кооперативи проводили конкурси за пошук зразків експортної сировини даного регіону.

Характерною ознакою експортної діяльності вітчизняних кооператорів упродовж другої половини 1920-х років, коли ціни на зерно на світовому ринку впали, відбулося зростання обсягів вивозу рибних консервів, городини (картоплі, цибулі, часнику, хрону) і фруктів, а також фруктових консервів, повидла, меду, маку. В останні роки непу ВУКС продемонструвала динамічні темпи розвитку експорту сільгосппродукції порівняно з іншим експортно-заготівельними структурами. За період з 1926 по 1928 рік вона збільшила експорт на 92,5%, тоді як Укрдержторг – на 41,3% і М'ясотрест – на 30%.

Загалом у роки непу споживча кооперація, попри регламентування її заготівельної та експортно-збутової діяльності з боку влади, конкуренцію з рядом державних заготівельних структур і приватних посередників, зробила значний внесок у забезпечення внутрішнього ринку, підтримку індустріалізації та посилення позицій України на світовому ринку. Вона перетворилася на потужну збутову організацію для селян. Проте під кінець непу фактично одержавлена споживча кооперація стала слухняним виконавцем більшовицьких хлібозаготівельних планів.

У четвертому розділі – «Промислова діяльність споживчої кооперації УСРР в умовах непу» – з'ясована роль підприємств щодо випуску промислових товарів і продуктів харчування, яких бракувало на ринку.

У підрозділі 4.1. «Налагодження промислової діяльності споживчої кооперації в першій половині 1920-х років» зазначено, що з переходом до непу наповненню внутрішнього ринку промисловими товарами мала сприяти денационалізація і передача державою в оренду господарським структурам, у тому числі споживчій кооперації, середніх і малих підприємств.

Упродовж перших років непу в Україні простежувався справжній бум у відродженні і створенні кооперативних промислових підприємств. За підрахунками авторки, наприкінці 1921 р. ВУКС мала 19 власних, а губспілки – понад 1 тис. власних та орендованих підприємств. Кооператори змогли налагодити роботу підприємств різного призначення – від переробки сільгосппродукції до випуску взуття. Проте захоплення споживчої кооперації промисловою діяльністю в 1921–1922 рр. минуло, що пояснюється конкуренцією з боку приватних підприємств, потужних державних трестів, дисбалансом цін на промислові товари та сільгосппродукцію, нестачею коштів,

нерентабельністю ряду підприємств, й особливо неврожаєм 1921–1922 років.

З першої половини 1923 року спостерігалось певне поживлення діяльності підприємств споживчої кооперації. При цьому відбулося урізноманітнення галузей промислового виробництва (понад 30 галузей). Погіршення фінансової та економічної ситуації і зростання цін на промислові товари в другій половині 1923 році спонукало кооператорів використовувати всі можливості до збереження підприємств з метою забезпечення пайовиків товарами за помірними цінами. Восени, коли криза збуту досягла найбільшого загострення, продукція підприємств споживчої кооперації складала понад 10% від усіх закуплених нею товарів.

З середини 1920-х років більшовики вдалися до обмеження діяльності кооперативної промисловості. Держава свідомо обмежувала активність споживчої кооперації, змушуючи її підприємства працювати переважно в переробній галузі, наприклад, у млинарстві і переробці насіння соняшнику. Саме в цих галузях кооператори передусім мали потіснити приватний сектор.

Протягом 1924–1925 років промислова діяльність споживчої кооперації України, характеризувалася певними особливостями: по-перше, з центру вона перемістилася у споживчі товариства та їх спілки на місцях, по-друге, відмовившись від ряду виробничих галузей, кооператори переважно зосередили увагу на розширенні переробних підприємств. У міру зменшення кількості великих і середніх підприємств ВУКС та райспілок накреслилася тенденція до зростання чисельності малих підприємств робітничих і сільських кооперативів.

У підрозділі 4.2. «Діяльність промисловості споживчої кооперації під час розгортання індустріалізації (1926–1928 рр.)» обґрунтовано тезу про те, що з огляду на індустріалізацію країни на споживчу кооперацію, яка володіла низкою місцевих промислових підприємств, більшовиками покладалася надія щодо випуску тих товарів, яких бракувало на ринку, та розширення асортименту продовольчої продукції. У підрозділі проаналізовано джерела додаткового фінансування кооператорами промислових підприємств, включаючи пайові кампанії, раціоналізацію, скорочення виробничих витрат і посилення режиму економії. Охарактеризовано внесок окремих переробних галузей споживчої кооперації у вирішення продовольчої проблеми та підготовку сільгосппродукції до експорту (млинарство, виробництво вершкового масла, м'ясопереробка, рибне та овочево-фруктове консервне виробництво, олійна галузь). У контексті індустріалізації країни споживча кооперація започаткували практику надання побутових послуг своїм членам (швейні та взуттєві майстерні, пральні тощо). Загалом проведені авторкою підрахунки свідчать, що наприкінці 1928 року споживча кооперація України мала 664 промислових підприємств.

У підрозділі 4.3. «Політика держави щодо хлібопекарської галузі споживчої кооперації в умовах непу» обґрунтовано, що найбільшою підтримкою влади користувалася хлібопекарська галузь споживчої кооперації, що було викликано прагненням більшовиків будь за що оволодіти хлібним ринком. У 1923 році з переходом хлібопечення на госпрозрахунок питання безперебійної підтримки робітників дешевим хлібом усе більше набувало політичної ваги. Завдяки власній ініціативі та державній підтримці до 1924 року практично всі робітничі кооперативи

у містах мали власні пекарні. Хлібна продукція споживчої кооперації загалом по Україні була на 20–50% дешевшею, ніж на ринку. Цьому сприяли тверді закупівельні ціни на борошно, скорочення накладних витрат у процесі хлібовипікання, використання дешевого опалення пекарень тощо.

У середині 1920-х років розпочалася широкомасштабна механізація кооперативного хлібопечення. 1926 рік у галузі механізації хлібопечення став своєрідним проривом. ВУКС стала членом пайового товариства «Електрохліб», яке опікувалося механізацією хлібопечення. Поліпшення якості хліба при одночасному зниженні ціни на нього стало значним досягненням кооператорів у контексті змагання з приватним хлібопеченням. На кінець 1928 року споживча кооперація України мала 456 хлібопекарських підприємств.

У п'ятому розділі – «Становлення і розвиток громадського харчування споживчої кооперації в період непу» – досліджено внесок кооперативних закладів громадського харчування у вирішення продовольчої проблеми в роки непу.

У підрозділі 5.1. «Роль кооперативного громадського харчування у подоланні голоду та його наслідків (1921–1923 рр.)» визначено причини становлення кооперативного громадського харчування. З огляду на нестачу продуктів на ринку кооперативні їдальні передусім мали сприяти забезпеченню гарячим харчуванням робітників промислових центрів. Водночас встановлено, що з огляду на неврожай та голод 1921–1922 років кооперативні їдальні та пункти харчування стали засобом порятунку не тільки для голодуючого населення Півдня України, але й біженців з Поволжя.

З переходом державних підприємств на госпрозрахунок число безробітних почало різко зростати. Оскільки з липня 1923 року РНК УСРР скасував харчування безробітних за державний кошт, ситуація ускладнилася. Грошової державної допомоги безробітним на продукти харчування не вистачало. Відтак тодішня влада продовжувала залучати споживчу кооперацію до організації дешевого харчування для безробітних і членів їх сімей. Загалом споживча кооперація діяла адекватно ситуації і відповідно до своїх можливостей.

У підрозділі 5.2. «Місце закладів громадського харчування споживчої кооперації в продовольчому забезпеченні населення в 1924–1928 рр.» встановлено, що основне завдання, яке мала вирішувати вітчизняна споживча кооперація щодо громадського харчування від середини 1920-х років, полягало у пропаганді ідеї нового колективного побуту та залученні до їдалень різних верств населення.

Через нестачу необхідних коштів кооператори практикували співпрацю з державними, профспілковими та іншими структурами щодо налагодження громадського харчування. Показано що, з одного боку, фінансова допомога пайового товариства «Укрнархарч» стала поштовхом до поживлення громадського харчування організацій споживчої кооперації, але з другого – спричинила паралелізм у роботі обох структур, нездорову конкуренцію. У середині 1920-х років у громадському харчуванні споживчої кооперації розпочалися активні процеси механізації, створення фабрик-кухонь.

Попри інтенсивний розвиток загалом до кінця непу громадське харчування у більшості організацій споживчої кооперації трималося практично за рахунок

пайових внесків членів кооперації, коштів профспілок тощо. Наприкінці 1928 року із 316 підприємств громадського харчування 159 перебували у спільному підпорядкуванні «Укрнархарчу» і робітничо-міської кооперації, а 157 належали робкоопам. У 1928–1929 роках на державні та кооперативні заклади харчування в товарообігу підприємств громадського харчування в масштабі СРСР припадало 78,5%, а на приватні 21,5%. Попри те, що громадське харчування було збитковим, у період індустріалізації країни воно перетворилось на самостійну галузь споживчої кооперації, хоча й суттєво поступалося хлібопеченню.

У висновках дисертаційної роботи підбиті головні підсумки дослідження, які виносяться на захист:

– Історіографічний аналіз досліджуваної проблеми дозволяє констатувати, що донині немає комплексного дослідження досвіду господарювання споживчої кооперації в роки непу, яке б допомогло скласти всебічне уявлення про внесок її галузей у вирішення тодішніх соціально-економічних проблем.

– Вивчення історіографічної бази показало, що у вітчизняних і зарубіжних історичних дослідженнях залишається ряд дискусійних питань теоретичного плану, у тому числі стосовно визнання непу більшовицьким експериментом, наявності так званого «ленінського кооперативного плану», перетворення споживчої кооперації на різновид державної торгівлі, дотримання кооперативних принципів в роки непу тощо. Дисертантка солідаризується з тими дослідниками, які заперечують наявність у лідера більшовиків глибоко продуманої програми розвитку кооперації в умовах ринку. Однак наявні в літературі обґрунтування з приводу перетворення споживчої кооперації на різновид державної торгівлі ми вважаємо не цілком переконливими. Проблему дотримання кооперативних принципів, на нашу думку, варто розглядати не лише в контексті політики держави, але й з огляду на дії кооператорів і пайовиків.

– Радянська держава залучала потенціал споживчої кооперації до вирішення соціально-економічних проблем: забезпечення товарами першої необхідності, налагодження харчування працівників промислових новобудов у роки індустріалізації країни, стимулювання селян до вирощування сільгосппродукції, експортної заготівлі з метою отримання валютних надходжень. Здобутки кооперації стали можливими не лише за рахунок державної підтримки, на чому наголошували попередні дослідники, але більшою мірою завдяки внутрішнім чинникам – ініціативі кооператорів і пайовим внескам.

– Навіть в умовах постійного тиску та контролю з боку влади кооператори ініціювали і провели ряд організаційно-господарських реформ, спрямованих на пристосування торговельного апарату до ринкових умов функціонування. Активізації торговельної галузі споживчої кооперації сприяло повернення системи на добровільне членство, у результаті чого вдалося суттєво розширити соціальну базу кооперативів, а відтак збільшити власні кошти системи.

– У конкурентному змаганні з приватним сектором торгівлі споживча кооперація використовувала політику низьких цін для розширення ринку своїх споживачів. В останні роки непу торговельна галузь споживчої кооперації стала домінуючою на внутрішньому ринку, однак цього кооператори більшою мірою досягли завдяки систематичному директивному зниженню цін на товари, яке відбувалося в контексті цінової політики більшовиків.

– З переходом до непу існуюча влада розглядала заготівельну галузь споживчої кооперації як один із найбільш ефективних засобів подолання продовольчої кризи, яка загострилася з огляду на неврожай 1921–1922 років. Істотним був внесок заготівельної галузі споживчої кооперації у забезпечення продуктами харчування не лише промислових центрів УСРР, але й РСФРР. У середині 1920-х років держава, прагнучи бути монополістом у галузі заготівель, посилила втручання в діяльність кооператорів, змушуючи їх дотримуватися встановлених регулюючими органами закупівельних цін. Та навіть перебуваючи під посиленним контролем держави, впродовж другої половини 1920-х років споживча кооперація спромоглася залишатися серйозною заготівельно-збутовою організацією, яка забезпечувала реалізацію вирощеної селянами продукції. В останні роки непу споживча кооперація України стала заручницею економічної і політичної ситуації, оскільки виявилася засобом, за допомогою якого більшовики викачували зерно із села.

– Якщо в перші роки непу, здійснюючи експортні заготівлі, споживча кооперація допомагала селянам збувати вирощену продукцію за кордоном і за виручені кошти закупляти товари та сільськогосподарський реманент, то в другій половині 1920-х років експортна діяльність кооперативних організацій передусім сприяла індустріалізації країни, оскільки за отриману валюту більшовики закупляли за кордоном необхідне промислове устаткування.

– Держава, прагматично підійшовши до можливості використання виробничого потенціалу споживчої кооперації, не заперечувала щодо відновлення діяльності її промислових підприємств, котрі завдяки власному фінансуванню змогли випускати промислові товари, яких тоді бракувало на ринку. Якщо на початку непу радянська влада практично не заважала відродженню кооперативної промисловості, розглядаючи її як протидію посиленню приватних промислових підприємств, то з середини 1920-х років вона цілеспрямовано витісняла споживчу кооперацію зі шкіряного, будівельного, лісопереробного виробництва, вбачаючи в ній конкурента державної промисловості. З огляду на це кооператорам довелося зосередитись на випуску продуктів харчування. На кінець непу споживча кооперація УСРР, згідно з проведеними автором підрахунками, мала 644 промислові підприємства майже 20 галузей виробництва, при цьому на харчову промисловість припадало 89,4% всього виробництва продукції.

– Більшовики прагнули витіснити приватний сектор з хлібного ринку, тому цій меті мало бути підпорядковане кооперативне хлібопечення. У числі перших вітчизняні кооператори змогли оперативне провести механізацію та раціоналізацію хлібопекарської галузі, що дозволило збільшити обсяги випуску хлібної продукції, поліпшити якість і калорійність, знизити ціни. Хлібопечення виявилось найбільш рентабельним серед виробничих галузей споживчої кооперації. В останні роки непу хлібопекарські підприємства споживчої кооперації на 75–80% забезпечували робітничо-міське населення хлібом.

– Створюючи заклади громадського харчування, кооператори допомагали державі у вирішенні проблеми продовольчого забезпечення населення. Здійснюване під тиском державних регулюючих органів постійне зниження цін у

кооперативних їдальнях призводило до того, що вони до кінця непу залишалися збитковими. Та попри це впродовж 1920-х років кооператорами була закладена потенційна матеріально-технічна база громадського харчування.

– Загалом господарська діяльність споживчої кооперації УСРР за часів непу домоглася б вагоміших результатів, проте вона була змушена діяти в межах соціально-економічної політики більшовиків. Змушена йти на компроміси із радянською владою і маючи від неї підтримку у вигляді кредитів, податкових пільг, гарантованих постачальників промислових товарів та інших переваг, вітчизняна споживча кооперація, сама того не бажаючи, все більше потрапляла в залежність, що призвело до її одержавлення.

Наукові висновки, зроблені під час дослідження, дали підстави обґрунтувати *практичні рекомендації*, зокрема: а) важливо, щоб держава гарантувала споживчій кооперації дотримання її прав на власність і вживала заходи проти рейдерських атак; б) через актуалізацію фінансової проблеми постає необхідність у залученні до кооперативів нових пайовиків; в) є сенс у тому, щоб розширити ознайомлення громадськості з кооперативними ідеями через засоби масової інформації та шляхом перевидання праць відомих теоретиків кооперації; г) доцільно створити Всеукраїнський центр дослідження історії кооперативного руху за участю науковців та практичних працівників для вироблення пропозицій існуючій владі, керівництву споживчої кооперації щодо оптимізації кооперативного сектора економіки.

Основні положення дисертації викладені у таких публікаціях :

Монографії

1. Оніпко Т.В. Торговельна діяльність споживчої кооперації України в період непу (історико-економічний аспект) / Т.В. Оніпко. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2010. – 345 с.

Рец. : Гелей С.Д. [Рец.] // Історична пам'ять. Наук. збірник. – Полтава : Полтавський нац. педагогічний ун-т ім. В.Г. Короленка, 2010. – № 1. – С. 147–150.

Рец. : Михайлюк В.П. [Рец.] // Гілея : науковий вісник. Зб. наук. праць. – К. : ВІР УАН, 2010. – Вип. 34. – С. 432–433.

2. Оніпко Т.В. Виробничі галузі споживчої кооперації України в контексті нової економічної політики (1921–1928 рр.) / Т.В. Оніпко. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. – 381 с.

Рец. : Костилова С.О. [Рец.] // Сторінки історії : збірник наук. праць. Національний технічний ун-т України «Київський політехнічний інститут». – К. : ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2010. – С. 235–239.

Рец. : Баженов Л.В. [Рец.] // Історичні записки : Збірник наук. праць. Вип. 28. – Луганськ : Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. – 2010. – С.138–139.

Статті у фахових виданнях

1. Оніпко Т.В. Споживча кооперація України в контексті міжнародного кооперативного руху 20-х років ХХ ст. / Т.В. Оніпко // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія : історія. – Випуск 3. Національне-державне відродження слов'янських народів

Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя. – Тернопіль : ТДПУ, 2003. – С. 210–213.

2. Оніпко Т.В. Особливості підготовки кадрів для споживчої кооперації України в нових умовах господарювання (1921–1928 рр.) / Т.В. Оніпко // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного ун-ту ім. Петра Могили. Науково-методичний журнал. – Т. 96. – Вип. 83. Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 192–196.

3. Оніпко Т.В. Добродійна діяльність споживчої кооперації України в період непу / Т.В. Оніпко // Історичні записки : Зб. наук. праць. – Вип. 20. – Частина 2. – Луганськ : Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля, 2008. – С. 122–130.

4. Оніпко Т.В. Заклади громадського харчування споживчої кооперації України та їх роль у здійсненні продовольчої політики в роки непу / Т.В. Оніпко // Наукові записки : [Зб. наук. статей] / М-во освіти і науки України, Нац. педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова; укл. Л.Л. Макаренко. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. – Серія педагогічні та історичні науки. – Вип. LXXIX (79). – С. 243–255.

5. Оніпко Т.В. Володимир Затонський як кооператор у період виходу з економічної кризи 1922–1923 рр. / Т.В. Оніпко // Зб. наук. праць. Серія «Історія та географія». / Харківський нац. педагогічний ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків : Планета-Прінт, 2009. – Вип. 34. – С. 22–26.

6. Оніпко Т.В. Роль хлібопекарської промисловості споживчої кооперації України у вирішенні продовольчих проблем у 20-і рр. ХХ ст. / Т.В. Оніпко // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, ІППШ МОНУ і НАНУ «Наука і освіта», 2009. – № 2. – С. 62–69.

7. Оніпко Т.В. Співпраця споживчої кооперації та профспілок України щодо підготовки господарських кадрів у період непу / Т.В. Оніпко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Науково-практичний збірник. – К. : АПСВ, 2009. – №3. – С. 50–55.

8. Оніпко Т.В. Міжнародний день кооперації як засіб оптимізації споживчої кооперації України в умовах нової економічної політики / Т.В. Оніпко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія : Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 1. – С. 52–56.

9. Оніпко Т.В. Досвід торговельної діяльності споживчої кооперації України в умовах непу : особливості історіографії 1920-х рр. / Т.В. Оніпко // Гілея (наук. вісник): Зб. наук. праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип. 25. – С. 78–87.

10. Оніпко Т. Олександр Шліхтер як кооператор : маловідомі сторінки біографії / Т. Оніпко // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2009. – № 4. – С. 108–114.

11. Оніпко Т.В. Сільська торгівля споживчої кооперації України в 1923 р. : досвід подолання економічної кризи / Т.В. Оніпко // Гілея (науковий вісник) : Збірник наук. праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К. : Нац. педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська академія наук, 2009. – Вип. 26. – С. 61–70.

12. Оніпко Т.В. Споживча кооперація України в контексті «нової торговельної політики» 1924–1925 рр. / Т.В. Оніпко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. – Вип. 15. Серія: Історія: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2009. – С. 65–70.

13. Оніпко Т.В. Використання господарського потенціалу споживчої кооперації України у проведенні культурно-просвітньої політики держави у період непу / Т.В. Оніпко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. 16. Серія : Історія : зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2009. – С. 52–58.

14. Оніпко Т.В. Використання потенціалу споживчої кооперації щодо зміцнення обороноздатності України в роки непу / Т.В. Оніпко // Історичні записки : Зб. наук. праць. Вип. 22. – Луганськ : Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. – 2009. – С. 169–176.

15. Оніпко Т.В. Споживча кооперація України і європейський ринок : досвід 20-х рр. ХХ ст. / Т.В. Оніпко // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – №8 (138). Частина 1. – Луганськ : Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. – 2009. – С. 172–179.

16. Оніпко Т.В. Історичний досвід перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців споживчої кооперації в ринкових умовах непу / Т.В. Оніпко // Література та культура Полісся. – Вип. 52 : Проблеми літератури, історії та культури ХІХ–ХХ ст. у сучасному висвітленні / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – С. 159–170.

17. Оніпко Т.В. Історичний досвід фінансового забезпечення торговельної галузі споживчої кооперації України в 1926–1928 рр. / Т.В. Оніпко // Гілея (наук. вісник) : Зб. наук. праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип. 27. – С. 12–20.

18. Оніпко Т. В. Державна політика зниження цін у споживчій кооперації України в 1926–1928 рр. / Т.В. Оніпко // Гілея (наук. вісник): Зб. наук. праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип. 28. – С. 66–74.

19. Оніпко Т.В. Залучення державою споживчої кооперації України до забезпечення продовольством армії в 20-ті рр. ХХ ст. / Т.В. Оніпко // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Тематичний випуск : Держава та армія. – 2009.– № 652. – С. 129–133.

20. Оніпко Т.В. Споживча кооперація України в період нової економічної політики: історіографія початку ХХІ ст. / Т.В. Оніпко // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2009. – Вип. 8. Серія – Гуманітарні науки. – С. 212–220.

21. Оніпко Т.В. Діяльність споживчої кооперації України щодо забезпечення дітей харчуванням у період голоду 1921–1922 рр. / Т.В. Оніпко // Гілея (наук. вісник) : Зб. наук. праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип. 29. – С. 51–58.

22. Оніпко Т.В. Податкова політика держави щодо споживчої кооперації України в період нової економічної політики / Т.В. Оніпко // Наукові праці

історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 165–169.

23. Оніпко Т.В. Залучення споживчої кооперації України до організації харчування голодуючих безробітних та селян у 1921–1923 рр. / Т.В. Оніпко // Історичні записки: Зб. наук. праць. – Луганськ : Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля. – 2009. – Вип. 23. – Ч. 1. – С. 165–174.

24. Оніпко Т.В. Поглиблення співробітництва споживчої кооперації України і державної промисловості в 1926–1928 рр. / Т.В. Оніпко // Наукові записки Тернопільського нац. педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 3. – С. 81–87.

25. Оніпко Т.В. Історичний досвід запровадження госпрозрахунку кооперативними закладами громадського харчування України (1923–1925 рр.) / Т.В. Оніпко // Історичні записки : Зб. наук. праць. – Луганськ : Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля, 2009. – Вип. 24. – С. 170–179.

26. Оніпко Т.В. Регіональні особливості діяльності закладів громадського харчування споживчої кооперації України в 1923–1925 рр. / Т.В. Оніпко // Сторінки історії : Зб. наук. праць. Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». – Вип. 29. – К. : ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2009. – Вип. 29. – С. 160–170.

27. Оніпко Т.В. Вплив держави на цінову політику споживчої кооперації України в 1924–1925 рр. / Т.В. Оніпко // Наукові записки з української історії : Зб. наук. статей. – Вип. 22. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – С. 136–143.

28. Оніпко Т.В. Споживча кооперація України в системі непу : погляд зарубіжних історіографів / Т.В. Оніпко // Бахмутський шлях. Літературне та наукове історико-філологічне видання. Луганський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – 2009. – № 1–2. – С. 145–150.

29. Оніпко Т.В. Державна політика регулювання торговельних взаємозв'язків споживчої кооперації з державною промисловістю: генеральні договори 1924–1925 рр. / Т.В. Оніпко // Наукові записки: [зб. наук. статей] / М-во освіти і науки України; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова; укл. Л.Л. Макаренко. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – Випуск LXXXIV (84) : Серія педагогічні та історичні науки. – С. 296–308.

30. Оніпко Т. В. Виробнича діяльність споживчої кооперації України в період непу : історіографічний аспект / Т.В. Оніпко // Гілея (науковий вісник) : Зб. наук. праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2010. – Вип. 30. – С. 179–188.

31. Оніпко Т.В. Залучення промислових підприємств споживчої кооперації України до забезпечення потреб населення в перші роки непу / Т.В. Оніпко // Зб. наук. праць. Серія «Історія та географія» / Харківський нац. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків : Майдан, 2010. – Вип. 39. – С. 89–94.

32. Оніпко Т.В. Історичний досвід оптимізації промислових підприємств вітчизняної споживчої кооперації під час економічної кризи 1923 р. / Т.В. Оніпко // Дослідження з історії техніки: Зб. наук. праць. – К. : ІВЦ«Видавництво «Політехніка», 2010. – С. 88–98.

33. Онiпко Т.В. Iсторичнi уроки спiвпрацi вiтчизняноi споживчоi кооперацiї з пайовим товариством «Укрнархарч» у перiод непу / Т.В. Онiпко // Гiлея (науковий вiсник) : Зб. наук. праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К. : ВiР УАН, 2010. – Вип. 36. – С. 71–79.

34. Онiпко Т.В. Внесок млинарської галузi вiтчизняноi споживчоi кооперацiї у розв'язання продовольчих проблем (1926–1928 рр.) / Т.В. Онiпко // Український селянин.: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський національний ун-т ім. Б. Хмельницького, 2010. – Вип. 12. – С. 223–226.

35. Онiпко Т.В. Експорт вiтчизняною споживчою кооперацiєю продуктів рослинництва як засiб сприяння iндустрiалiзацiї країни в останнi роки непу / Т.В. Онiпко // Гiлея (науковий вiсник).: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К. : ВiР УАН, 2010. – Вип. 41. – С.99–108.

36. Онiпко Т.В. Культурно-духовна пiдтримка споживчою кооперацiєю українського села в 20-тi рр. ХХ ст. / Т.В. Онiпко // Вiсник Схiдноукраїнського національного унiверситету ім. В. Даля. Науковий журнал. – Луганськ, 2010. – № 9 (151). Частина 2. – С. 172–177.

37. Онiпко Т.В. Особливостi вiдродження експортної дiяльностi споживчоi кооперацiї України в першi роки нової економiчної полiтики / Т.В. Онiпко // Науковi працi iсторичного факультету Запорiзького національного унiверситету.– Запорiжжя : ЗНУ, 2010. – Вип. ХХІХ. – С. 116–121.

38. Онiпко Т.В. Вплив держави на хлiбозаготiвельну дiяльнiсть вiтчизняноi споживчоi кооперацiї в 1928 р. / Т.В. Онiпко // Гiлея : науковий вiсник. Зб. наук. статей / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К. : ВiР УАН, 2011. – Вип. 44. – С. 130–138.

39. Онiпко Т.В. Внесок споживчоi кооперацiї України у державнi хлiбозаготiвлi в 1923–1925 рр. / Збiрник наукових праць. Серiя «Iсторiя та географiя» / Т.В. Онiпко / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харкiв : Майдан, 2011. – Вип. 41. – С. 68–73.

40. Онiпко Т.В. Кооперативне громадське харчування в контекстi державної продовольчої полiтики другої половини 1920-х рр. / Т.В. Онiпко // Науковi записки Вiнницького державного педагогiчного унiверситету iменi Михайла Коцюбинського. – Вип. 19. Серiя : Iсторiя : Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вiнниця, 2011. – С. 201–207.

41. Онiпко Т.В. Споживча кооперацiя в контекстi нової економiчної полiтики : теоретичний аспект // Т.В. Онiпко // Вiсник Львiвської комерцiйної академiї. – Львiв: Видавництво Львiвської комерцiйної академiї, 2011.– Серiя : Гуманiтарнi науки. – Вип. 10. – С. 305–319.

Матерiали наукових конференцiй

1. Онiпко Т.В. Залучення споживчоi кооперацiї до експортних операцiй України в роки непу // Проблеми державного будiвництва в Україні. – № 17. Т. 1. / Т.В. Онiпко // Тези доповiдi ХІV Мiжнародної науково-практичної конференцiї «Україна в євроiнтеграцiйних процесах», 21–22 лютого 2009 року / Киiвський мiжнародний ун-т. – КиМУ, – 2009. – С. 142–147.

2. Онiпко Т.В. Як проходила українiзацiя органiзацiй споживчоi кооперацiї України у 20-тi рр. ХХ ст. / Т.В. Онiпко // Пiвдень України: етноiсторичний,

мовний, культурний та релігійний виміри : Зб. наук. праць II Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 65-й річниці визволення Одеси від окупантів, 10–11 квіт. 2009 р. – Одеса; Одеський національний морський ун-т, «ВМВ», 2009. – С. 230–233.

3. Оніпко Т.В. Из досвіду діяльності підприємств громадського харчування споживчої кооперації України щодо оволодіння ринком у період непу (1921–1928 рр.) / Т.В. Оніпко // Прогресивні технології харчових виробництв, ресторанного та готельного господарства : Збірник тез доповідей I Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченій 35-річчю технологічного факультету, 23–24 квітня 2009 р. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2009. – С. 294–297.

4. Оніпко Т.В. Пайові кампанії споживчої кооперації у контексті державної політики кооперування населення в роки непу / Т.В. Оніпко // Соціальний розвиток сільських регіонів // Матеріали учасників міжнародної інтердисциплінарної конференції, присвяченої 165-річчю з часу заснування Уманського державного аграрного університету та 150-річчю його перебування в Умані, 21–23 травня 2009 року. Колективна монографія / За ред. д-ра соціол. наук, проф. А.М. Шатохіна.– Умань : Видавець «Сочінський», 2009. – С. 56–59.

5. Оніпко Т. Місце споживчої кооперації України в забезпеченні потреб населення в останні роки непу 1926–1928 рр. / Т.В. Оніпко // Тези Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда» (Чернівці, 27–28 листопада 2009 р.) / Наук. ред. О.В. Добржанський. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С. 90–91.

6. Оніпко Т.В. Історичний досвід становлення м'ясопереробної галузі споживчої кооперації України в останні роки непу (1926–1928) / Т.В. Оніпко // Міжнародний кооперативний рух : історичний досвід і сучасна практика : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 15–16 квітня 2010 року. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2010. – С. 79–81.

7. Оніпко Т.В. Залучення переробної галузі споживчої кооперації України до вирішення продовольчої проблеми у період розгортання індустріалізації (1926–1928 рр.) / Т.В. Оніпко // Матеріали Третьої Міжнародної наукової конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки», 21 квітня 2010 р. – Луганськ : Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля, 2010.– С. 74–76.

8. Оніпко Т.В. Исторические уроки торговой деятельности потребительской кооперации Украины в период выхода с экономического кризиса 1923 г. / Т.В. Оніпко // Потребительская кооперация : теория, методология, практика: Материалы международной научно-практической конференции, Казань, Казанский кооперативный институт (филиал) АНО ВПО ЦС РФ «Российский университет кооперации», 22 апреля 2010 г. – М. : АНО ВПО ЦС РФ «Российский ун-т кооперации», 2010. – С. 339–344.

9. Оніпко Т.В. Історичний досвід споживчої кооперації України щодо дотримання санітарних норм у закладах громадського харчування за часів непу / Т.В. Оніпко // Споживча кооперація Поділля : через століття до майбутнього :

виступи та доповіді Міжнародної науково-практичної конференції, 27–28 травня 2010 р. – Вінниця : ВКІ, 2010. – С. 164–169.

10. Онипко Т.В. Особенности экспортной деятельности потребительской кооперации Украины в период экономического кризиса 1923 года / Т.В. Онипко // Материалы международной научно-практической конференции «Кооперация : история и современность», посвященной 180-летию российской потребительской кооперации, 12 апреля 2011 г. / [отв. ред. Л.П. Наговицина]. – Новосибирск : Сибирский университет потребительской кооперации, 2011. – С. 122–128.

11. Оніпко Т.В. Внесок Одеської консервної фабрики споживчої кооперації у вирішення продовольчих проблем та розширення експорту України в 20-ті рр. ХХ ст. / Т.В. Оніпко / Південь України: етноісторичний, мовний, ультурний та релігійний виміри // Матеріали III Міжнародної наукової конференції, присвяченої 70-й річниці героїчної оборони Одеси, 15–16 квітня 2011 р. – Одеса : «ВМВ», 2011. – С. 274–278.

12. Онипко Т.В. Межреспубликанская товарообменная деятельность потребительской кооперации Украины в первые годы нэпа / Т.В. Онипко // Материалы международной научно-практической конференции «Потребительская кооперация: история, традиции, современность», 26–27 мая 2011 г./ ред. : А.А. Наумчик [и др.]. – Гомель : учреждение образования «Белорусский торгово-экономический университет потребительской кооперации», 2011. – С. 26–27.

13. Оніпко Т.В. Врахування європейського та вітчизняного досвіду як шлях до оптимізації діяльності споживчої кооперації України / Т.В. Оніпко // Вивчення та впровадження в Україні іноземного досвіду удосконалення діяльності органів влади : Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції за міжнародною участю 24 листопада 2009 р. – Ч.П. – Полтава : ПолтНТУ, 2009. – С. 74–77.

14. Оніпко Т.В. Відновлення добровільного членства в споживчій кооперації: з досвіду 20-х рр. ХХ ст. / Т.В. Оніпко // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Людина в структурах повсякдення в історії України», 26 листопада 2009 року. – Луганськ : Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля, 2009. – С. 54–56.

15. Оніпко Т.В. Роль закладів громадського харчування споживчої кооперації України у розширенні сфери послуг (1926–1928 рр.) / Т.В. Оніпко // Споживча кооперація України: історичний досвід, сучасний розвиток, стратегічні орієнтири : збірник наукових доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, Укоопспілка, 12 жовтня 2010 р. – Львів : Львівська комерційна академія, 2010. – С. 111–119.

16. Оніпко Т.В. Стимулювання експортних заготівель вітчизняною споживчою кооперацією в останні роки непу / Т.В. Оніпко // Людина у структурах повсякдення в історії України» // Матеріали Другої Всеукраїнської наукової конференції, 24–25 листопада 2010 р. – Луганськ : Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля, 2010. – С. 93–95.

17. Оніпко Т.В. Державна політика кооперування населення України в роки непу : досвід розширення соціальної бази / Т.В. Оніпко // Гуржіївські

історичні читання (Зб. наук. праць). – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2009.– С. 393–397.

АНОТАЦІЯ

Онiнко Т.В. Господарська діяльність споживчої кооперації України в період нової економічної політики (1921–1928 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Харків, 2011.

У дисертації здійснено комплексне висвітлення досвіду діяльності споживчої кооперації України в умовах непу. Проаналізовані основні тенденції та особливості торговельної діяльності споживчої кооперації. Розкрита політика більшовиків щодо залучення заготівельної галузі споживчої кооперації до вирішення продовольчих проблем. Виявлений механізм посилення регулюючого впливу держави на заготівельну галузь споживчої кооперації з огляду на забезпечення індустріалізації валютними надходженнями від експорту. Висвітлений внесок кооперативних промислових підприємств у забезпечення членів кооперації товарами широкого вжитку. Досліджена політика держави щодо становлення кооперативного громадського харчування. Авторка доводить, що одержавлення кооперації обмежувало її можливості, утім, навіть за таких умов, відбувався складний, але прогресивний рух уперед.

Ключові слова: неп, споживча кооперація, господарська діяльність, одержавлення.

АННОТАЦИЯ

Онiнко Т.В. Хозяйственная деятельность потребительской кооперации Украины в период новой экономической политики (1921–1928 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01– история Украины. – Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина, Харьков, 2011.

В диссертации осуществлено комплексное освещение исторического опыта хозяйственной деятельности потребительской кооперации Украины в условиях новой экономической политики. Автором определено состояние научной разработки проблемы, раскрыта источниковая база и обосновано теоретико-методологическую основу исследования.

В работе выделены особенности торговой деятельности потребительской кооперации Украины в контексте новой экономической политики. Акцентировано на том, что потребительская кооперация стала основным товаропоставщиком городских и сельских жителей, в результате чего большевикам удалось использовать ее потенциал не только для разрешения проблемы товарного обеспечения населения, но и для вытеснения из рынка частной торговли. Раскрыта политика государства, касающаяся привлечения заготовительной отрасли потребительской кооперации к разрешению продовольственных проблем. Показан механизм усиления регулирующего влияния советской власти на заготовительную отрасль

потребительской кооперации в связи с развертыванием индустриализации страны и обеспечением этого процесса валютными поступлениями от экспорта Украины.

Проанализирован вклад промышленных предприятий потребительской кооперации в решение проблемы обеспечения как членов кооперации, так и некооперированного населения товарами широкого потребления. Показана поддержка большевиками хлебопекарской отрасли потребительской кооперации с целью завоевания хлебного рынка. Исследована политика государства относительно становления и развития общественного питания потребительской кооперации.

Сделан вывод о том, что даже в условиях регламентации со стороны государства потребительская кооперация доказала свою конкурентоспособность и умение развивать хозяйственную инициативу в борьбе за потребителя. Подчеркнуто, что в целом результаты хозяйственной деятельности потребительской кооперации УССР в период нэпа могли быть более весомыми, однако произошло огосударствление системы, в результате чего она была вынуждена действовать в контексте политики большевиков, направленной на проведение социалистического эксперимента. Согласившись на компромисы с советской властью и получая от нее поддержку в виде кредитов, налоговых льгот, гарантированных поставщиков промышленных товаров и других преимуществ, потребительская кооперация все более попадала в зависимость. Это существенно ограничивало ее возможности, привело к огосударствлению, но даже в таких условиях происходило сложное, но прогрессивное движение вперед.

Ключевые слова: нэп, потребительская кооперация, хозяйственная деятельность, огосударствление.

ANNOTATION

Onipko T.V. Economic activities of Consumer Cooperatives in Ukraine during the New Economic Policy (1921–1928). – Manuscript.

The dissertation for obtaining an academic Degree of Doctor of Historical Sciences in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Kharkiv National University named after V.N. Karazin, Kharkiv, 2011.

The dissertation is directed at comprehensive presentation of the historical experience of economic activities of Ukrainian Consumer Cooperatives in the conditions of NEP. The main trends and features of trading activity of consumer cooperatives are shown. The Bolsheviks policy concerning involving a stocking industry of consumer cooperatives to solve food problems is elucidated. It is found out the mechanism of strengthening the regulatory impact of the state on stockpiling area of consumer cooperation in view of the development of industrialization and providing this process with earnings from exports. The contribution of industrial enterprises of consumer cooperatives in the problem decision of maintenance of the cooperatives' members by consumer goods is analyzed. The state policy of cooperative catering formation is researched. The author proves that the government restricted the opportunities of consumer cooperatives, however, even under such circumstances there was a difficult but progressive movement forward.

Keywords: NEP, consumer cooperation, economic activity, governmentalization.